

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
2022/1

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
**ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ I**

Michèle Barrett
Suzanne Bergeron
Ashley Bohrer
Heather A. Brown
Christine Delphy
Silvia Federici
Susan Ferguson
Kevin Floyd
Elena Gapova
Martha Gimenez
Fríga Haug
David McNally
Jyoti Puri
Prajna Seneviratne
Jiřina Šmejkalová
Gayatri Chakravorty Spivak
Lise Vogel

Γ
Ρ
Ι
Σ
Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

Συντακτική επιτροπή: Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα.

Επιστημονικοί Συνεργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Κώστας Πασσάς, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Simona Todaro, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Νίκος Φωλίνας, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία: www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδιασμός κειμένου: Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Σελιδοποίηση: Νεκτάριος Στεργιόπουλος

Παραγωγή: Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας: Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκος

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 11 – 2022/1

Εικόνα εξωφύλλου: Μάνος Τσιχλής

John Heartfield, *Zwangslieferantin von Menschenmaterial nur Mut! Der Staat braucht Arbeitslose und Soldaten!* (Εξαναγκασμένη προμηθεύτρια ανθρώπινου υλικού, κουράγιο! Το κράτος χρειάζεται ανέργους και στρατιώτες!), στο AIZ, Vol. 9, no 10 (8 Μαρτίου 1930), ασημοτυπία ζελατίνης με γραφίτη, 25,4 x 22,5 εκ.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Περιεχόμενα

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αφιέρωμα στον «Μαρξισμό και Φεμινισμό»: το παρόν τεύχος	07
---	----

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:

ΟΙ 'ΠΡΩΤΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

MICHÈLE BARRETT

Ορισμένα εννοιολογικά προβλήματα στη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση	31
---	----

CHRISTINE DELPHY

Για έναν υλιστικό φεμινισμό	61
-----------------------------	----

MARTHA E. GIMENEZ

Τι είναι υλικό στον υλιστικό φεμινισμό; Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική	71
---	----

FRIGGA HAUG

Για τη θεωρία των έμφυλων σχέσεων	93
-----------------------------------	----

SUSAN FERGUSON & DAVID MCNALLY

Κεφάλαιο, εργασιακή δύναμη και έμφυλες σχέσεις	125
--	-----

SILVIA FEDERICI

Πέρα από τον Μαρξ. Φεμινισμός, μαρξισμός και το ζήτημα της αναπαραγωγής	153
--	-----

HEATHER A. BROWN

Ο Ένγκελς και το φύλο	163
-----------------------	-----

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:

ΟΙ 'ΝΕΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

ASHLEY BOHRER

Διαθεματικότητα και μαρξισμός: μια κριτική ιστοριογραφία	183
--	-----

LISE VOGEL

Πέρα από τη διαθεματικότητα	213
-----------------------------	-----

KEVIN FLOYD

Γράφοντας ιστορία: μαρξισμός, queer θεωρία και αντίφαση στο μέλλον των αμερικανικών σπουδών	227
--	-----

SUZANNE BERGERON & JYOTI PURI

Η σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης: μια εισαγωγή _____ 257

PRAJNA SENEVIRATNE

Ο μαρξιστικός φεμινισμός συναντά τον μεταποικιακό φεμινισμό στη θεωρία
της οργάνωσης: ερωτήματα, συνέπειες και απαντήσεις _____ 269

CHAKRAVORTY GAYATRI SPIVAK

Διάσπαρτες εικασίες για το ερώτημα της αξίας _____ 285

ΕΝΟΤΗΤΑ 3:

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΔΥΣΗΣ

ELENA GAPOVA

Η Ρωσική Επανάσταση και η γυναικεία απελευθέρωση: σημειώσεις
για την κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφέτησης _____ 323

JIŘINA ŠMEJKALOVÁ

Χρειάζονται οι γυναίκες της Τσεχίας τον φεμινισμό;
Προοπτικές των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών στην Τσεχοσλοβακία _____ 335

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

*Δεν είναι μόνον
ο κομμουνισμός
στη γη,
στα κάθιδρα εργοστάσια εκείνα.
Είναι και μες στο σπίτι,
στο τραπέζάκι μπρος,
στις σχέσεις,
στη φαμίλια,
στην καθημερινή ρουτίνα.
Β. Μαγιακόφσκι
(απόδοση στα ελληνικά Γ. Ρίτσος)*

Αφιέρωμα «Μαρξισμός και Φεμινισμός»: το παρόν τεύχος

Το ενδέκατο τεύχος της *ΚΡΙΣΗΣ* είναι ειδικό και αφιερώνεται στη θεματική «Μαρξισμός και Φεμινισμός». Πρόκειται για το πρώτο ειδικό θεματικό τεύχος, το οποίο, σε αντίθεση με τέτοιου είδους τεύχη, επιμελείται το σύνολο της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού και δημοσιεύεται υπό την ευθύνη της. Αποτελεί το πρώτο μέρος ενός ειδικού αφιερώματος στη συγκεκριμένη θεματική, το οποίο συντονίζει η *ΚΡΙΣΗ* και το οποίο θα ολοκληρωθεί με την έκδοση ενός δεύτερου μέρους την άνοιξη του 2023 (δέκατο τρίτο τεύχος).

Η διαφορά των δύο μερών έγκειται στο εξής: το παρόν τεύχος αποτελεί μια συλλογή δεκαπέντε μεταφρασμένων στα ελληνικά κειμένων, αντλημένων από τη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ το επόμενο μέρος θα απαρτίζεται από πρωτότυπες συμβολές στα ελληνικά και τα αγγλικά. Ο βασικός λόγος που προκρίθηκε η έκδοση ενός τεύχους με μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων είναι ότι η βιβλιογραφία που πραγματεύεται θεωρητικά τις σχέσεις της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Έτσι, η συντακτική επιτροπή έκρινε ότι ένα τεύχος με μεταφράσεις κειμένων της διεθνούς θεωρητικής παραγωγής, τα οποία θεωρούνται επιδραστικά αλλά και κομβικής σημασίας για τη σύζευξη, εκτός της πλήρωσης του παραπάνω κενού, μπορεί να λειτουργήσει και ως έναυσμα για τη θεωρητική επεξεργασία των σχέσεων των δύο παραδόσεων σήμερα, συνεισφέροντας στην έντονη συζήτηση που έχουν εγκαινιάσει τα τελευταία χρόνια οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η *ΚΡΙΣΗ* εκτίμησε ότι η έκδοση ενός δεύτερου τεύχους, το οποίο θα φιλοξενήσει πρωτότυπες συμβολές θέτοντας στο επίκεντρό τους τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις σήμερα, ίσως να αποτελέσει ένα εφελτήριο για την εδραίωση ενός διαλόγου μεταξύ μαρξιστικών και φεμινιστικών σπουδών. Ως εκ τούτου, η έκδοση του ενδέκατου τεύχους συνοδεύεται από μια πρόσκληση υποβολής κειμένων, τα οποία, παισιώνοντας τα κείμενα προσκεκλημένων συγγραφέων, θα σημάνουν και την ολοκλήρωση του αφιερώματος.

«Μαρξισμός και Φεμινισμός Ι»: το παρόν συντακτικό σημείωμα

Το παρόν κείμενο έχει έναν υβριδικό χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, συνιστά ένα καθιερωμένο συντακτικό σημείωμα, το οποίο επεξηγεί τους λόγους που ώθησαν τη συντακτική επιτροπή στην επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής και την κατάρτιση της ύλης του τεύχους. Από την άλλη μεριά, όμως, για να γίνει αυτή η επεξήγηση εφικτή, θα πρέπει να αναλυθούν μια σειρά από θεωρητικούς παράγοντες, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν ιστορικά. Υπό αυτήν την έννοια, το κείμενο επέχει και θέση εισαγωγής στη θεματική από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική επιτροπή της ΚΡΙΣΗΣ δεν έχει την ειδική επιστημονική κατάρτιση για να εκπονήσει με πληρότητα μια παρόμοια εισαγωγή στο θέμα, καθώς κανένα από τα μέλη της δεν ειδικεύεται στις φεμινιστικές σπουδές ή στις σπουδές φύλου. Για τον λόγο αυτό, θα αρκεστούμε στην παρουσίαση ενός συνοπτικού και αδρομερούς πλαισίου, το οποίο, λαμβάνοντας μια ιστορική μορφή, θα επιχειρήσει να συνοψίσει τα βασικά επίδικα που προκύπτουν από τη θεωρητική (και λιγότερο από την πολιτική) αλληλεπίδραση της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης. Η διαμόρφωση του εν λόγω πλαισίου, ακριβώς εξαιτίας του ιστορικού του χαρακτήρα, θα ακολουθήσει την πεπατημένη των λεγόμενων κυμάτων του φεμινισμού, με όλα τα προβλήματα που κάτι τέτοιο συνεπάγεται. Δύο είναι τα σημαντικότερα: πρώτον, τα ιστοριογραφικά προβλήματα που συνεπάγεται κάθε περιγραφική «γενεαλογική» προσέγγιση ενός ιστορικού φαινομένου, δυσχεραίνουν μοιραία την ολοκληρωμένη προσέγγιση και κατανόηση του φαινομένου που χαρακτηρίζεται ως «Μαρξισμός και Φεμινισμός»· και δεύτερον, η δυτικοκεντρική ή ακόμα περισσότερο αμερικανοκεντρική οπτική που συνεπάγεται ο λόγος περί κυμάτων του φεμινισμού, μπορεί να στενέψει αρκετά την πρόσληψη της ιστορικής θεωρητικής αλληλεπίδρασής του με τον μαρξισμό. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση αυτού του πλαισίου θα ακολουθήσει μια συγκεκριμένη σκοπιά: εκείνη που εστιάζει στο πώς η εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης εγκαλεί διαχρονικά τη μαρξιστική παράδοση και λιγότερο στο πώς συμβαίνει το αντίστροφο. Τέλος, η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι ιδιαίτερα επιλεκτική και ενδεικτική και, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλεί ή αντιπροσωπεύει το εύρος της διαθέσιμης γραμματείας στο θέμα. Έχοντας ομολογήσει αυτές τις, εν πολλοίς, αναπόδραστες αδυναμίες μας, ελπίζουμε ότι όσα θα παρατεθούν παρακάτω επεξηγούν επαρκώς τα κριτήρια επιλογής των κειμένων που απαρτίζουν το παρόν τεύχος. Ελπίζουμε, ακόμη, ότι η αναγνώστρια ή ο αναγνώστης της ΚΡΙΣΗΣ θα εκλάβει την αδρομέρεια της ανάλυσής μας και τις αναπόφευκτες παραλείψεις ως τη βάση για να εκκινήσει ένας πιο ενδελεχής και πληρέστερος επιστημονικός διάλογος για τη θεωρητική σχέση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού.

Φεμινισμός σε κύματα, μαρξισμός εν εξελίξει

Η χρήση του όρου «κύμα» για την περιγραφή των διαφόρων φάσεων της φεμινιστικής σκέψης και πολιτικής πρακτικής έλκει την καταγωγή του από ένα διάσημο άρθρο της Martha Lear, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *New York Times* τον Μάρτιο του 1968 υπό τον τίτλο «Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα: Τι θέλουν αυτές οι γυναίκες;» (*The Second Feminist Wave: What do These Women Want?*). Όπως είναι αυτονόητο, ο

προσδιορισμός ενός κύματος ως δεύτερου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πρώτου, το οποίο εν προκειμένω τοποθετείται στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1920 περίπου. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο επ' ουδενί σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανιχνευτούν στην ιστορία εκφράσεις (θεωρητικές ή πρακτικές) του φεμινισμού πριν τον 19ο αιώνα.¹ Το πρώτο κύμα σφραγίζεται, τουλάχιστον στη φιλελεύθερη εκδοχή του, από τον αγώνα για το δικαίωμα ψήφου καθώς και από άλλα πολιτικά αιτήματα που αφορούν στην τυπική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Αναφορικά με τη μαρξιστική παράδοση, κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος σφυρηλατείται η καθιερωμένη αντίληψη για το «γυναικείο ζήτημα», μια αντίληψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονολεκτικά ως αναγωγιστική. Σύμφωνα με αυτήν, η έμφυλη καταπίεση και η ταξική ανισότητα είναι ισοεκτατές έννοιες και παράλληλα η πρώτη ανάγεται στη δεύτερη, με την έννοια ότι η δεύτερη είναι αιτία της πρώτης. Μια διατύπωση που, αν και απλουστευτική, συμπυκνώνει την παραδοσιακή μαρξιστική πρόσληψη του γυναικείου ζητήματος, είναι η ακόλουθη: «Η ανισοτιμία των δύο φύλων έχει σημαδέψει την ταξική κοινωνία γιατί είναι γέννημά της και θα εξαλειφθεί πλήρως μόνο μαζί μ' αυτήν» (Σκαλούμπακα 2010: 179). Τούτη η παραδοσιακή πρόσληψη βρίσκει το βασικό της θεωρητικό έρεισμα στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (Ενγκελς 1997). Στο εν λόγω κείμενο, όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ένγκελς θεωρεί πως στις «πρωτόγονες» (sic) μη ταξικές («κομμουνιστικές») κοινωνίες δεν υφίσταται έμφυλη ανισότητα. Αυτή τελευταία ξεκινά με το πέρασμα στις ταξικές κοινωνίες.

Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρόγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτουργήμα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Έπαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε ιδιωτική υπηρεσία. Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια.

[...]

Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μέρη της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το προλεταριάτο (Ενγκελς 1997: 89).

¹ Η Σιμόν Ντε Μπουάρ (Beauvoir 1949), για παράδειγμα, θεωρεί ότι η πρώτη γυναίκα που υπερασπίστηκε το φύλο της ήταν η Christine de Pisan, στην Ιταλία τον 15ο αιώνα. Τέτοιου είδους ιστορικές διαπιστώσεις πρωτοκαθεδρίας είναι μακριά από τις επιδιώξεις του παρόντος κειμένου.

Παράλληλα, για τον Ένγκελς, η κοινωνική πρόοδος, την οποία σηματοδοτεί η έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μεγάλης βιομηχανίας, θέτει τις υλικές προϋποθέσεις για τη γυναικεία απελευθέρωση.

[Η] απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασημαντό βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία (Ένγκελς 1997: 200).

Αυτή η απελευθέρωση, ωστόσο, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνο με το πέρασμα σε μια κοινωνία κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής.

Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας (Ένγκελς 1997: 89-90).

Και συμπληρώνει ο Ένγκελς (1997: 92): «Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας».

Εν ολίγοις, «η ξεχωριστή οικογένεια», κατά τον Ένγκελς, είναι η πηγή της έμφυλης καταπίεσης. Η τελευταία δεν υπήρχε ούτε πριν την εμφάνιση της πρώτης, δηλαδή εντός της «πρωτόγονης» «κομμουνιστικής» κοινωνίας, αλλά ούτε θα υπάρχει κατά το πέρασμα στην αταξική κοινωνία που έπεται του καπιταλισμού, οπότε και θα εξαφανιστεί. Παράλληλα και ως απόρροια των παραπάνω, η εκμετάλλευση και η καταπίεση των γυναικών εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογη με τη συμμετοχή των τελευταίων στην κοινωνική παραγωγική εργασία. Η θέση αυτή καθόρισε, σε πάρα πολύ σημαντικό βαθμό, την πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της Τρίτης Διεθνούς. Στο δεύτερο συνέδριό της, αποφασίστηκαν μάλιστα τα παρακάτω μέτρα για το γυναικείο ζήτημα: η μεταφορά των γυναικών έξω από το σπίτι και η ένταξή τους στην οικονομία· η αναδιοργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών που εξακολουθούν να διατηρούν τη

γυναίκα σε υποδεέστερες θέσεις· η ανάπτυξη κοινοτικών δομών που εν μέρει την απαλλάσσουν από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών· η παροχή ίσων ευκαιριών για τις γυναίκες· η κινητοποίηση των γυναικών στους τομείς της πολιτικής εργασίας και της κυβερνητικής διοίκησης (Harris 1995: 91-92). Η παραπάνω θέση επηρέασε επίσης και την πολιτική των σοσιαλιστικών κρατών, από την ΕΣΣΔ έως την Κούβα, στα οποία είχε άμεσο αντίκτυπο η πολιτική της Τρίτης Διεθνούς και των πολιτικών της επιγόνων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως η παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη για το γυναικείο ζήτημα δεν είχε προβληματοποιήσει θεωρητικά τη σχέση του μαρξισμού με τον φεμινισμό. Η αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική άφηνε λίγα περιθώρια για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, παρά τη μη προβληματοποίηση της εν λόγω σχέσης, η πρακτική των κομμουνιστ(ρι)ών κατά τον 20ο αιώνα έθεσε ως πολιτικό και ηθικό καθήκον τη λήψη μέτρων για την ισοτιμία των φύλων. Τούτο το καθήκον αντανakλάται και στα παρακάτω λόγια του Λένιν (2008: 85), όπου περιγράφονται τα πολιτικά καθήκοντα των κομμουνιστ(ρι)ών γενικά και όχι μόνο κατ' αναφορά στο γυναικείο ζήτημα:

Στην πραγματικότητα, το 'ανέβασμα της δραστηριότητας της μάζας των εργατών' μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τον όρο ότι δε θα περιοριζόμαστε στην 'πολιτική ζύμωση σε οικονομικό έδαφος'. Κι ένας από τους βασικούς όρους για την αναγκαία επέκταση της πολιτικής ζύμωσης είναι η οργάνωση ολόπλευρων πολιτικών αποκαλύψεων. Η πολιτική συνείδηση και η επαναστατική δραστηριότητα των μαζών δεν μπορούν να καλλιεργηθούν διαφορετικά, παρά μόνο με τις αποκαλύψεις αυτές. [...] Η συνείδηση της εργατικής τάξης δεν μπορεί να είναι αληθινά πολιτική συνείδηση, αν οι εργάτες δε μάθουν ν' απαντούν σ' όλες χωρίς εξαίρεση τις περιπτώσεις αυθαιρεσίας και καταπίεσης, βίας και κατάχρησης, οποιεσδήποτε τάξεις κι αν αφορούν οι περιπτώσεις αυτές· και μάλιστα, ν' απαντούν από σοσιαλδημοκρατική κι όχι από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά.

Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα, ιδιαίτερα στις χώρες της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, να λαμβάνονται πρωτοβουλίες, οι οποίες επιχειρούσαν «από τα πάνω», όπως λέγεται στη σχετική ιδιόλεκτο, να λάβουν επανορθωτικά μέτρα για το πρόβλημα της ανισοτιμίας των φύλων. Τα μέτρα αυτά είχαν θεαματικά αποτελέσματα, κυρίως ως προς την τυπική ισοτιμία των γυναικών, αλλά και τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, δεν ήταν εξίσου επιτυχημένα αναφορικά με όψεις της γυναικείας καταπίεσης, οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική εργασία.

Αν το πρώτο κύμα έθετε στο επίκεντρο των διεκδικήσεών του τα τυπικά πολιτικά δικαιώματα και την απλή συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, το οποίο εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με αρχές της δεκαετίας του 1990, διευρύνει κατά πολύ τη φεμινιστική ατζέντα. Τούτη η τελευταία συμπεριλαμβάνει πλέον θέματα που αφορούν στην απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και τη σεξουαλική της αντικειμενοποίηση· τα αναπαραγωγικά δικαιώματα με επίκεντρο το ζήτημα της άμβλωσης και της αντισύλληψης· την ενδοοικογενειακή βία και τον βιασμό εντός γάμου· την

ασφάλεια εντός του εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και τις έμφυλες διακρίσεις εντός αυτού (μισθολογικές ανισότητες και αποκλεισμός από επαγγέλματα «κύρους»)- τα στερεότυπα περί των έμφυλων ρόλων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά και ευρύτερα.

Σε θεωρητικό επίπεδο, εισήχθη και εμπεδώθηκε η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex/gender), η οποία αποτέλεσε συνθήκη δυνατότητας της αποκαθήλωσης μιας σειράς «φυσικοποιημένων» έμφυλων διακρίσεων. Στο έδαφος τούτης της διάκρισης,² αναδύθηκε το ρεύμα του «ριζοσπαστικού φεμινισμού», σύμφωνα με τον οποίο η βασική δομή της κοινωνίας είναι πατριαρχική, δηλαδή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, με συνέπεια την καταπίεση των τελευταίων. Η πατριαρχία, πάντα σύμφωνα με αυτήν τη σκοπιά, αποτελεί ένα υπερϊστορικό ή διϊστορικό φαινόμενο, το οποίο υπόκειται όλων των άλλων μορφών καταπίεσης στην κοινωνία:

Κατά γενική ομολογία, το σύστημα τάξη-βιολογικό φύλο [sex-class system] ήταν το πρώτο ταξικό σύστημα, με όλα τα άλλα ταξικά συστήματα να εκπορεύονται από αυτό τον αρχικό διχασμό του ανθρώπινου είδους. Κάθε σύστημα οικοδομούταν πάνω στο προηγούμενο μέχρι που καταλήξαμε σε με πυραμιδοειδή κοινωνική δομή, η οποία εξ ορισμού στερεί από τις ομάδες, τη μία μετά την άλλη, την ανθρωπινότητά τους (Atkinson 2014: 2).

Επιστρέφοντας στο επίκεντρο της πραγματέυσής μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σχέση φεμινισμού και μαρξισμού συστηματοποιήθηκε θεωρητικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ανέπτυξαν μια θεωρητική προβληματική για τη σχέση των δύο παραδόσεων στο έδαφος της απόρριψης τόσο της παραδοσιακής αναγωγιστικής θέσης για τη σχέση μεταξύ έμφυλης καταπίεσης και ταξικής αντίθεσης όσο και του ριζοσπαστικού φεμινισμού.

Από τη μία μεριά, απέναντι στην παραδοσιακή αναγωγιστική μαρξιστική πρόσληψη του φεμινισμού, οι δευτεροκυματικές μαρξίστριες φεμινίστριες αντέταξαν μια σειρά από επιχειρήματα τόσο εμπειρικής όσο και θεωρητικής διάστασης. Ως βασικές εμπειρικές αντενδείξεις, οι οποίες θεωρήθηκε ότι έθεταν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή θέση, εκλήφθησαν: (α) η διάψευση της πρόβλεψης περί φθίνουσας πορείας της πατριαρχίας εντός του καπιταλισμού:

Οι προβλέψεις των μαρξιστών του 19ου αιώνα ότι η πατριαρχία θα έφθινε μπροστά στην ανάγκη του καπιταλισμού να προλεταριοποιήσει τους πάντες, δεν επαληθεύτηκαν (Hartmann 1979: 20)

² Όπως αναφέρει η Άτκινσον (Atkinson 2014: 2): «η ιερή μας φράση ήταν το γνωμικό της Μποβουάρ: 'Καμία δε γεννιέται γυναίκα, αλλά μάλλον γίνεται'» (μετάφραση δική μας).

(β) και, κυρίως, η θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης:

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες προσπαθούν να αναλύσουν όχι απλώς την πατριαρχία αλλά τη σχέση πατριαρχίας και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν πιστεύουν ότι η καθυπόταξη των γυναικών μπορεί να διαχωρισθεί απόλυτα από άλλες μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης που υπάρχουν στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως π.χ. η ταξική εκμετάλλευση και ο ρατσισμός. Ωστόσο, απορρίπτουν τους τρόπους που ο ορθόδοξος μαρξισμός και οι σοσιαλιστικές οργανώσεις περιθωριοποιούν τις γυναίκες στη θεωρία και στην πρακτική τους και θεωρούν την καταπίεση των γυναικών ως απλή παρενέργεια της ταξικής εκμετάλλευσης. *Είναι σαφές ότι ο σοσιαλισμός δεν εγγυάται με κάποιον απλό τρόπο την απελευθέρωση της γυναίκας, όπως αποκαλύπτει η εμπειρία των γυναικών στις σοσιαλιστικές κοινωνίες* (Beechey 1979: 2· η έμφαση δική μας).

Και επίσης:

Η συνεχιζόμενη καταπίεση των γυναικών σε χώρες όπου ο καπιταλισμός έχει καταργηθεί, αποδίδεται σε καθαρά ιδεολογικούς παράγοντες. Αυτό όμως προϋποθέτει έναν ιδεαλιστικό και όχι μαρξιστικό ορισμό της ιδεολογίας. Την αντιμετωπίζει ως παράγοντα που μπορεί να επιβιώσει ακόμα κι όταν εξαλειφθεί κάθε υλική καταπίεση, της οποίας τη νομιμοποίηση εξυπηρετούσε (Delphy 1970: 1).³

Επιπροσθέτως, οι εν λόγω μαρξίστριες φεμινίστριες προέταξαν μια σειρά θεωρητικών επιχειρημάτων ενάντια στην αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση. Ένα πολύ χαρακτηριστικό επιχείρημα αυτού του τύπου παρέχεται από τη Χάρτμαν στο διάσημο άρθρο της «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση»:

Ο μαρξισμός μάς επιτρέπει να καταλάβουμε πολλά πράγματα γύρω από τις καπιταλιστικές κοινωνίες: τη δομή της παραγωγής, τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης δομής της απασχόλησης και τη φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η θεωρία του Μαρξ για την

³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανισότιμη θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης δεν επισημαίνεται μόνο από τις μαρξίστριες φεμινίστριες της δυτικής Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής. Η Τατιάνα Μαμόνοβα ήταν επικεφαλής μιας φεμινιστικής αυτοέκδοσης (Almanac) στο Λένινγκραντ το 1979, υπό τον τίτλο «Γυναίκα και Ρωσία». Η έκδοση διακόπηκε μετά το πρώτο τεύχος από τις αρχές και συνεχίστηκε εκτός της ΕΣΣΔ, στο Παρίσι. Η Μαμόνοβα τονίζει ότι μόλις το 25% των μελών του ΚΚΣΕ είναι γυναίκες, ενώ περιγράφει την κατάσταση των γυναικών ως εξής: «τα κορίτσια μας λαμβάνουν την ίδια παιδεία με τα αγόρια μας, αλλά είναι πολύ πιο δύσκολο για εκείνες να κάνουν καριέρα. Από τη μια μεριά, τις αποκαλούν 'το ασθενές φύλο' και, από την άλλη, τους ανατίθενται περισσότερες ευθύνες από τους άνδρες. Εκείνο που ιδανικά απαιτείται από μια γυναίκα είναι να έχει παιδιά, να είναι εξαίρετη στη δουλειά της, να αναλαμβάνει την ευθύνη του σπιτιού και παρ' όλα αυτά, την ίδια στιγμή, να είναι και όμορφη. Η κατάσταση των γυναικών είναι ακόμα πιο δύσκολη στην επαρχία. Δουλεύουν τα χωράφια με τα χέρια· τα πάντα είναι στους ώμους τους. Ο μόνος τρόπος για να το χαρακτηρίσουμε όλο αυτό είναι ως χλευασμός των γυναικών» (Mamonova 1994: xx και xxi αντίστοιχα· η μετάφραση δική μας).

ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια θεωρία σχηματισμού ‘κενών θέσεων’. Ο Μαρξ προέβλεψε, για παράδειγμα, τη διεύρυνση του προλεταριάτου και την κατάργηση της μικροαστικής τάξης. Με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια, ο Μπρέιβμαν [Braverman] ανάμεσα σε άλλους, εξήγησε πώς δημιουργούνται οι ‘θέσεις’ του υπαλλήλου και του εργαζόμενου στις υπηρεσίες στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως ακριβώς το κεφάλαιο δημιουργεί αυτές τις θέσεις ανεξάρτητα από τα άτομα που θα τις καταλάβουν, έτσι και οι κατηγορίες της μαρξιστικής ανάλυσης ‘τάξη’, ‘εφεδρικός στρατός εργασίας’, ‘μισθωτός εργάτης’, δεν εξηγούν γιατί κάποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Δεν δίνουν καμιά ένδειξη γιατί οι γυναίκες είναι εκείνες που υποτάσσονται στους άνδρες μέσα και έξω από την οικογένεια και γιατί δεν συμβαίνει το αντίθετο. Οι μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως και το ίδιο το κεφάλαιο, δεν έχουν φύλο. Οι κατηγορίες του μαρξισμού δεν μπορούν να μας πουν ποιος θα καταλάβει τις ‘κενές θέσεις’. Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος πάσχει από αυτή τη βασική αδυναμία (Hartmann 1979: 8-9).

Εν ολίγοις, οι μαρξίστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος δεν θεωρούν ότι υπάρχουν καλοί εμπειρικοί ή θεωρητικοί λόγοι ούτε για την εξηγητική αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση ούτε για την παραπομπή της ολοκλήρωσης της γυναικείας χειραφέτησης στην αταξική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, οι μαρξίστριες φεμινίστριες της περιόδου απορρίπτουν τη σκοπιά του ριζοσπαστικού φεμινισμού ως ιδεαλιστική. Γράφει χαρακτηριστικά η Χάρτμαν:

Το ‘προσωπικό είναι πολιτικό’ σημαίνει για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες ότι η πρωταρχική και βασική ταξική διαίρεση βρίσκεται ανάμεσα στα φύλα και ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η δίψα των ανδρών για εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, η διαλεκτική του φύλου.

[...]

Εδώ βρίσκεται και το λάθος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής ανάλυσης: η ‘διαλεκτική του φύλου’ όπως την παρουσιάζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες προβάλλει τα ‘αρσενικά’ και ‘θηλυκά’ χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται σήμερα, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Η ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση είναι πιο ισχυρή όσον αφορά τη γνώση του παρόντος. Η πιο μεγάλη της αδυναμία βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στην ψυχολογία, παραβλέποντας την ιστορία (Hartmann 1979: 11).

Παράλληλα, εγκαλούν τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες επειδή δεν εξηγούν «ποιο είναι αυτό το στοιχείο στην οργάνωση όλων των ανθρώπινων κοινωνιών που οδηγεί αφ’ ενός σε θεσμοθέτηση τέτοιων σχέσεων εξουσίας, αφ’ ετέρου σε διαφορετικές μορφές ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποτέλειας μέσα σε διαφορετικές κοινωνίες» (Beechey 1979: 2). Θεωρούν ότι η έμφυλη καταπίεση δεν μπορεί να εξηγηθεί με αποκλειστική αναφορά στη σφαίρα της ιδεολογίας ή στο ψυχολογικό πεδίο, κάτι που αποτελεί ίδιον της οπτικής των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Αντίθετα, η καταπίεση αυτή είναι πάντοτε αποτέλεσμα της έμφυλης εκμετάλλευσης, η οποία έχει υλική κοινωνική βάση. Να πώς αντιλαμβάνεται η Χάρτμαν την πατριαρχία:

[Ο]ρίζουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται καθώς παρεμποδίζεται η πρόσβαση των γυναικών στις αναγκαίες παραγωγικές πηγές και περιορίζεται η γυναικεία σεξουαλικότητα. (Hartmann 1979: 16)

Είναι ενδιαφέρουσα, και μάλλον διδακτική για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα κείμενα των κλασικών, η εξής διαπίστωση: οι μαρξίστριες φεμινίστριες, προκειμένου να διαμορφώσουν έναν ενδιαμέσο εννοιολογικό χώρο μεταξύ της αναγωγιστικής παραδοσιακής μαρξιστικής πρόσληψης του φεμινισμού και του ιδεαλισμού, αναζητούν θεωρητικό έρεισμα στο κείμενο εκείνο που αποτελεί, ακριβώς, την πηγή του μαρξιστικού αναγωγισμού, δηλαδή την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, όπου στις πρώτες σελίδες διαβάζουμε:

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ιδίων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί, όπου ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δύο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας (Ενγκελς 1997: 7–8).

Σε αυτό το απόσπασμα εντοπίζεται η βάση μιας οπτικής, η οποία βλέπει, από τη μία, τις ταξικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των μέσων διαβίωσης και, από την άλλη, τις έμφυλες πατριαρχικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των ιδίων των ανθρώπων, της αναπαραγωγής του είδους, ως το αποτέλεσμα της δομής της οικογένειας.

Η εν λόγω οπτική απορρίπτει την εξηγητική αναγωγή των έμφυλων σχέσεων στις ταξικές, αλλά και την απόλυτη, κατά ιδεαλιστικό τρόπο, αποσύνδεσή τους. Σύμφωνα με την Χάρτμαν:

[Ο]λόκληρη η κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί μόνον αν εξετασθούν και τα δύο είδη παραγωγής και αναπαραγωγής, ανθρώπων και αντικειμένων. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει 'αμιγής καπιταλισμός' ούτε 'αμιγής πατριαρχία' γιατί πρέπει αναγκαστικά να συνυπάρχουν. Υπάρχει πατριαρχικός καπιταλισμός, πατριαρχική φεουδαρχία, κοινωνίες ισοτιμίας με βάση το κυνήγι και τη συλλογή, μητριαρχική γεωργική κοινωνία ή ακόμα πατριαρχική γεωργική κοινωνία κ.λπ. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ανάμεσα στις αλλαγές στον έναν τομέα της παραγωγής και στις αλλαγές στον άλλο. Μια κοινωνία μπορεί να μεταβεί από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για παράδειγμα,

παραμένοντας πατριαρχική. Παρ' όλα αυτά, η κοινή λογική, η ιστορία και η εμπειρία μας, λένε ότι οι δύο αυτοί τομείς παραγωγής βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένοι, ώστε αλλαγές στον έναν προκαλούν κινήσεις, εντάσεις ή αντιφάσεις στον άλλον (Hartmann 1979: 15).

Το βασικό ερώτημα, δεδομένων των παραπάνω, είναι κατά ποιο τρόπο συνδέονται τα δύο συστήματα παραγωγής (μέσων διαβίωσης και ανθρώπων), πώς η εξέλιξη του ενός επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου και κατ' επέκταση πώς το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το ένα σύστημα (μαρξισμός) τροποποιεί το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το άλλο (φεμινισμός), και αντιστρόφως.

Εξυπακούεται πως υπάρχουν πολλά περιθώρια διαφωνιών απέναντι στον τρόπο, με τον οποίο οι μαρξίστριες φεμινίστριες αντιλαμβάνονταν τις παραπάνω συνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο υλοποιούσαν το γενικό θεωρητικό πρόταγμα της σύζευξης των δύο παραδόσεων. Για παράδειγμα, μπορεί ο/η αναγνώστης/τρια να αντιπαραβάλει τον υλιστικό φεμινισμό της Κριστίν Ντελφύ (Delphy 2018· βλ. παρόν τεύχος) με το κείμενο της Martha Gimenez (2000) στο παρόν τεύχος. Πέραν των επιμέρους διαφωνιών, ωστόσο, η σημασία του μαρξιστικού φεμινισμού του δεύτερου κύματος έγκειται στο ότι προβληματοποίησε θεωρητικά, δηλαδή κατέστησε θεωρητικό επίδικο τη σύζευξη των δύο θεωρητικών μερών του, αντιμετωπίζοντας «κατά μέτωπο» μια σειρά από ζωτικά ερωτήματα. Η εν λόγω προβληματοποίηση επήλθε ως αποτέλεσμα της διμέτωσης απόρριψης αφενός της αναγωγής της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση και αφετέρου στην, ιδεαλιστική τω τρόπω, παντελή αποσύνδεσή τους. Η διπλή αυτή απόρριψη δημιούργησε τον εννοιολογικό χώρο για να αναπτυχθούν τα ιδιαίτερα θεωρητικά προβλήματα που απαρτίζουν το πεδίο του μαρξιστικού φεμινισμού.

Το δεύτερο κύμα άρχισε να «σβήνει» στις λιθορριπές των λεγόμενων sex wars, δηλαδή της διαμάχης, η οποία αναπτύχθηκε στα τέλη του 1970-αρχές 1980, περί του αν η πορνογραφία και η πορνεία αποτελούν έκφραση της γυναικείας καταπίεσης ή αντίθετα της σεξουαλικής χειραφέτησης. Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος κάνουν τότε την εμφάνισή τους, επιδεικνύοντας μια πολύ διαφορετική στάση, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα (θεωρητικό, πολιτικό, πολιτισμικό) σε σχέση με αυτές του δεύτερου κύματος, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια αμοιβαία κριτική μεταξύ των δύο γενεών φεμινισμού. Οι τελευταίες είχαν γαλουχηθεί σε ένα έντονο πολιτικό κλίμα, όπου το αντιπολεμικό κίνημα, το κίνημα για τον τερματισμό των θεσμοθετημένων φυλετικών διακρίσεων και για τα ατομικά δικαιώματα, αλλά και οι διάφορες αποχρώσεις της αριστεράς συμπλέκονταν με ποικίλους τρόπους εντός ενός πλαισίου μαχητικού ακτιβισμού. Παράλληλα, στο επίπεδο της θεωρίας κυριαρχούσαν τα μεγάλα θεωρητικά συστήματα, τα οποία προσελάμβαναν το πεδίο του κοινωνικού σαν ένα αρθρωμένο και συνεκτικό όλο, το οποίο μπορεί και πρέπει να εξηγηθεί με πληρότητα. Αντίθετα, η έλευση του τρίτου κύματος συνοδεύτηκε από την αποπολιτικοποίηση που επέφερε το τέλος του ψυχρού πολέμου, καθώς επίσης και από τη στροφή στον μεθοδολογικό ατομισμό και την αναζήτηση της διαφορετικότητας. Παράλληλα, όσο κι αν αυτό μοιάζει ένα θεωρητικό κλισέ, συνέπεσε με την επικράτηση μεταμοντέρνων επεξεργασιών που προτάσσουν το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» και εκλαμβάνουν το πεδίο του κοινωνικού ως ένα σύνολο κατακερματισμένων φαινομένων δίχως κάποια υποκείμενη συνοχή, για την οποία οφείλεται μια συνολική εξήγηση.

Στο πλαίσιο αυτό, οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος θεώρησαν ότι ο δευτεροκυματικός φεμινισμός είναι εν πολλοίς ελιτίστικος και αγνοεί τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο καταπιέζονται διάφορες υποκατηγορίες γυναικών, όπως οι μη-λευκές, οι μετανάστριες ή οι διεμφυλικές γυναίκες.⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο του τρίτου κύματος αναπτύχθηκε ως βασικό αναλυτικό εργαλείο η έννοια της διαθεματικότητας (intersectionality). Όπως επισημαίνει η Κούπερ:

Η διαθεματικότητα εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως ένα αναλυτικό πλαίσιο, το οποίο είναι σε θέση να εστιάσει στην ιδιαίτερη θεσιακότητα [positionality] των μαύρων και άλλων μη λευκών [of color] γυναικών τόσο στη νομοθεσία περί ατομικών δικαιωμάτων όσο και εντός του κινήματος για τα ατομικά δικαιώματα. Συνιστά την πλέον ορατή και ανθεκτική συνεισφορά του φεμινισμού, και συγκεκριμένα του μαύρου φεμινισμού, στην κριτική κοινωνική θεωρία κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα (Cooper 2016: 385· μετάφραση δική μας).

Εισηγήτρια του όρου θεωρείται η αφροαμερικανή νομικός και συγγραφέας Kimberlé Crenshaw (1989· 1991· βλ. όμως Vogel στο παρόν τεύχος). Σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο της διαθεματικότητας, ίσως και σε απόκλιση από τις θεωρητικές προθέσεις της Crenshaw (βλ. Cooper 2016), η κατανόηση της καταπίεσης, της κυριαρχίας και της διάκρισης μέσα στην κοινωνία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τον τρόπο που αλληλεπιδρούν διάφοροι παράγοντες πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος (π.χ. φύλο, φυλή, τάξη, σεξουαλικός προσανατολισμός, αναπηρία κλπ.) σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εν ολίγοις, η διαθεματικότητα ως αναλυτικό εργαλείο αντιτίθεται σε θεωρητικά πλαίσια που εξετάζουν την καταπίεση υπό το πρίσμα ενός παράγοντα σε απομόνωση.⁵ Παρά τις διαφορετικές προσλήψεις της έννοιας της διαθεματικότητας και τις διαμάχες που συνεπάγονται – η παρουσίαση των οποίων εκφεύγει κατά πολύ της στόχευσης του παρόντος κειμένου –, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι αυτή συνδέθηκε με τις πολιτικές της ταυτότητας. Η Μίνα Καραβαντά, παρά τη δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρέχει μια ευσύνοπτη και πυκνή περιγραφή του όρου:

Ο όρος πολιτικές ταυτότητας [identity politics] σηματοδοτεί μια πολύμορφη και πολυδιάστατη βεντάλια πολιτικών στόχων και σχεδιασμών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν αυτά τα κινήματα και τις κοινωνικές ταυτότητες που συμμετέχουν σε αυτά για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην ελευθερία λόγου και στον αυτο-προσδιορισμό. Στενά συνδεδεμένες με την ιδέα ότι κάποιες κοινωνικές ταυτότητες είναι αντικείμενο καταπίεσης και περιθωριοποίησης με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως στερεότυπα ή αρνητικά ορόσημα (π.χ. ο πολιτισμένος λευκός έναντι του βάρβαρου μαύρου ή γηγενή, το κυρίαρχο φύλο—άρρεν—έναντι του αδύναμου φύλου—θήλυ, και άλλα), οι πολιτικές ταυτότητας στοχεύουν: α. στην ανάλυση των ηγεμονικών λόγων [hegemonic discourses]

⁴ Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν δέχονται αυτήν την κατηγορία. Βλ. τα κείμενα της Lise Vogel και Ashley Bohrer στο παρόν τεύχος.

⁵ Εύλογη μπορεί να είναι εδώ η διερώτηση, αν όντως υπάρχουν τέτοια πλαίσια ή αν αποτελούν έναν θεωρητικό αχυράνθρωπο (strawman).

και των ιδεολογικών τους μηχανισμών [ideological apparatuses], οι οποίοι έχουν στιγματίσει, εκμεταλλευτεί και περιθωριοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σηματοδοτώντας αυτές ως κατώτερες ετερότητες, β. στην ενδελεχή κριτική κάθε μορφής ουσιοκρατίας [essentialism], δηλαδή κάθε είδους αντίληψης η οποία βασίζεται σε μια παράλογη γενίκευση που πηγάζει από διαφορές που είναι βιολογικές, εθνικές ή και θρησκευτικές, και που παρουσιάζονται, χωρίς να αναλύονται ή να αποδομούνται, ως αυτά καθαυτά αρνητικά ή θετικά ορόσημα γ. και τέλος, στη διεκδίκηση αναγνώρισης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία έχουν στερηθεί αυτές οι περιθωριοποιημένες ή καταπιεσμένες ταυτότητες που τώρα καλούνται να διαμορφώσουν το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο με την παρουσία τους και τον (τους) λόγους τους. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται και μειωτικά για να περιγράψει μια στεγνή και συχνά στείρα ομαδική αλληλεγγύη που βασίζεται σε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά προκειμένου να αντικρούσει την καταδυνάστευση και καταπίεση από διάφορες ηγεμονίες κινδυνεύοντας έτσι να αποκλείσει τη συνεργασία με άλλες πολιτισμικές και πολιτικές ομάδες με το να καταφεύγει σε πολιτικές απομόνωσης [separatism].⁶

Οι παραπάνω εξελίξεις διάνοιξαν τον θεωρητικό ορίζοντα των φεμινιστικών σπουδών προς την κατεύθυνση της συνδιαλλαγής και της ώσμωσης με τις μεταποικιακές σπουδές ή/και με την queer θεωρία. Όπως ίσως γίνεται εύκολα κατανοητό όμως, τις απομάκρυναν από τη μαρξιστική παράδοση. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αναλυτικού εργαλείου της διαθεματικότητας, τα οποία αντιβαίνουν στον σκληρό πυρήνα της μαρξιστικής οπτικής για την κοινωνία και την εξήγηση της καταπίεσης που υφίσταται σε αυτήν: α) η τρόπον τινά συμμετρικοποίηση των διάφορων ταυτοτήτων, δηλαδή η μη απόδοση εξηγητικής προτεραιότητας στις ταξικές σχέσεις καθώς και β) η πρόταξη της υποκειμενικότητας και της ανθρώπινης δραστηριότητας εις βάρος της εξέτασης των αντικειμενικών υλικών συνθηκών. Συναφώς, οι πολιτικές της ταυτότητας, αν δεν απάδουν, τουλάχιστον δεν εναρμονίζονται αυτόματα με τις παραδεδομένες πολιτικές πρακτικές της μαρξιστικής παράδοσης, σε όλο της το φάσμα. Όλα τούτα φαίνεται να οδήγησαν τον μαρξισμό και τον φεμινισμό από έναν «δυστυχή γάμο» (Hartmann 1979) σε ένα «συναινετικό διαζύγιο».

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, ο φεμινισμός πλέει πάνω στο τέταρτο κύμα του, το οποίο, κατά την αγγλική εκδοχή της wikipedia, ξεκινά το 2012 και σχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου και ιδιαίτερα με τον ακτιβισμό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το κίνημα του #MeToo. Η προσοχή του εν λόγω ακτιβισμού στράφηκε κυρίως στα ζητήματα της σεξουαλικής παρενόχλησης, στην κουλτούρα του βιασμού και το λεγόμενο body shaming. Ωστόσο, το εν λόγω κύμα είτε δεν διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από το τρίτο είτε τα σημεία διαφοροποίησής του, αν και σημαντικά, δεν έχουν ακόμη θεματοποιηθεί θεωρητικά. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνισή του δεν μπορεί να έχει το ίδιο ειδικό βάρος

⁶ http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/%CE%A6%CF%8D%CE%BB%CE%F_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82#.CE.A3.CF.87.CF.8C.CE.BB.CE.B9.CE.B1_.CE.95.CF.80.CE.B9.CE.BC.CE.B5.CE.BB.CE.AE.CF.84.CF.81.CE.B9.CE.B1.CF.82. Ανακτήθηκε στις 14/3/2022).

για τα θεωρητικά μελήματα του παρόντος τεύχους, όπως έχουν οι υπόλοιπες τρεις «φάσεις», δεδομένου ότι, τουλάχιστον προς το παρόν, στο κύμα του τέταρτου κύματος σπάνια εντοπίζονται νησίδες πραγματικού διαλόγου της φεμινιστικής με τη μαρξιστική σκέψη.

Η δομή του τεύχους

Η δομή του παρόντος τεύχους, στο πιο γενικό επίπεδο, υπακούει σε μια διαπίστωση και πεποίθηση, η οποία συνόδευσε το εκδοτικό εγχείρημα της *ΚΡΙΣΗΣ* εξαρχής: Το μειωμένο θεωρητικό ενδιαφέρον για τον μαρξισμό, το οποίο παρατηρείται στο ευρύτερο πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών κατά τα τελευταία χρόνια, δεν είναι αποτέλεσμα της κάμψης της ευρετικής γονιμότητας της εν λόγω ερευνητικής παράδοσης. Αντίθετα, οι αιτίες είναι μάλλον εξω-θεωρητικές και εξω-επιστημονικές. Από την άλλη μεριά, η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική παράδοση και η γονιμοποίηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών της εργαλείων στο σήμερα, αλλά και ο επί της ουσίας εμπλουτισμός, η κριτική της θεώρηση και η εκλέπτυνσή της δεν μπορεί παρά να διέρχεται μέσα από την οικειοποίηση – θετική ή κριτική – των θεωρητικών επεξεργασιών που αναπτύχθηκαν στο έδαφος της περιγραφόμενης οπισθοχώρησης της μαρξιστικής παράδοσης.

Το παρόν τεύχος επιδιώκει να εστιάσει σε εκείνες τις κεντρικές στιγμές της φεμινιστικής σκέψης, οι οποίες σφραγίζουν τις δυνατότητες συνομιλίας της με τη μαρξιστική σκέψη, κυρίως από την εποχή του δεύτερου κύματος έως σήμερα – δίχως φυσικά να αξιώνει την κάλυψη όλου του εύρους αυτής της μακράς και πολυδιάστατης θεωρητικής επεξεργασίας και ώσμωσης. Στην κατεύθυνση αυτή, προχωρήσαμε στην επιλογή δεκαπέντε κειμένων, τα οποία εμπίπτουν ευρύτερα στο πεδίο των σπουδών φύλου και μοιράζονται το μέλημα για την ανάπτυξη, την εύρεση ή και την επαναφορά μιας μαρξιστικής οπτικής. Τα κείμενα απευθύνουν διαφορετικής τάξης ερωτήματα και συχνά εκκινούν από αποκλίνουσες θεωρητικές αφετηρίες και ερμηνευτικά σχήματα, δοκιμάζοντας τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του μαρξισμού (και των διαφορετικών «σχολών» και ερμηνειών του) στο πεδίο των έμφυλων ζητημάτων. Τα κριτήρια επιλογής των εν λόγω άρθρων δεν ήταν, επομένως, ο βαθμός συμφωνίας σε θεωρητικό/ιδεολογικό επίπεδο ή η πρόκριση κάποιας συγκεκριμένης θεωρητικής σκοπιάς από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Τουναντίον, βασικό κριτήριο ήταν η προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο πολυδιάστατος και πλουραλιστικός χαρακτήρας του θεωρητικού φαινομένου «μαρξισμός και φεμινισμός» και να αναδειχθούν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων αυτού του τεύχους, τα επίμαχα εκείνα ερωτήματα, τα οποία απασχόλησαν ή και συνεχίζουν να απασχολούν τη φεμινιστική σκέψη κατ' αναφορά στον μαρξισμό.

Το τεύχος χωρίστηκε σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα έλαβε τον τίτλο *Οι Πρώτες περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς αντλεί το περιεχόμενό του από τα πιο μαρξιστικά-φεμινιστικά ερωτήματα που απηύθυναν αρχικά οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, τοποθετώντας έκτοτε τη μαρξιστική και τη φεμινιστική παράδοση σε μια έντονη και ιδιαίτερα απαιτητική αναμέτρηση και συνομιλία. Απαρτίζεται από επτά άρθρα, τα οποία πραγματεύονται ζητήματα, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της προβληματοποίησης της σχέσης μεταξύ του μαρξισμού και του φεμινισμού που περιγράψαμε παραπάνω, και τούτο ανεξάρτητα από το αν οι συγγραφείς τους ανήκουν στενά ή όχι

στη γενιά του δεύτερου κύματος. Η επιλογή των άρθρων προς μετάφραση ήταν ένα δύσκολο καθήκον δεδομένης της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας που ακόμα εξακολουθεί να παράγεται πάνω στα ερωτήματα αιχμής του δεύτερου κύματος. Τα άρθρα που τελικά δημοσιεύονται θεωρούμε ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, λειτουργούν ως στοιχειωδώς αντιπροσωπευτικά αυτών των ερωτημάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η **Michèle Barrett**⁷ απευθύνει το καίριο ερώτημα «ποιο θα μπορούσε είναι το αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού», από τη στιγμή που η μαρξιστική και η φεμινιστική ανάλυση θέτουν, αντίστοιχα, στο επίκεντρο της έρευνάς τους δύο διαφορετικά αντικείμενα: η μεν μαρξιστική διερευνά την αντίφαση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, μετερχόμενη κατηγοριών «μη εχουσών φύλου» και η δε φεμινιστική ακριβώς το αντίθετο: εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις και κυρίως τη γυναικεία καταπίεση. Η απάντηση της Barrett σε αυτό το ερώτημα είναι ότι αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού είναι η σχέση ανάμεσα στη γυναικεία καταπίεση και στους τρόπους παραγωγής, ιδωμένους στο ιστορικό τους πλαίσιο, και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Προκειμένου να πλαισιώσει θεωρητικά τούτη την απάντηση, εξετάζει τις χρήσεις τριών επίμαχων εννοιών: την πατριαρχία, την αναπαραγωγή και την ιδεολογία. Και αυτό, με σκοπό να αναμετρηθεί με δύο κομβικά, για μια μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση, ζητήματα: το επιχείρημα περί αυτονομίας της γυναικείας καταπίεσης από τη λειτουργία του καπιταλισμού και εκείνο περί τοποθέτησής της στο πεδίο της ιδεολογίας.

Η **Christine Delphy**, με τη σειρά της, σκιαγραφεί το θεωρητικό περίγραμμα ενός υλιστικού φεμινισμού, θέτοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής της τον όρο «γυναικεία καταπίεση». Στο άρθρο της, διερευνά πρωτίστως τις επιστημολογικές συνεπαγωγές της «εισβολής» αυτού του όρου στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Υποστηρίζει πως μια υλιστική φεμινιστική προσέγγιση οφείλει να έχει ως βασική της επιστημολογική προκειμένη τη θέση ότι η γυναικεία καταπίεση είναι κοινωνική καταπίεση και πεδίο πάλης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (των ανδρών και των γυναικών). Για τη Delphy, μια τέτοια προσέγγιση είναι, ωστόσο, ασύμβατη με τις προκειμένες των ανθρωπιστικών επιστημών (όπως της κοινωνιολογίας ή της ψυχανάλυσης), οι οποίες, εξακολουθώντας να διατηρούν την κυρίαρχη ιδεολογία περί κατάτμησης της εμπειρίας και μερισμού της γνώσης σε στεγανούς επιστημονικούς κλάδους, αρνούνται την κοινωνική προέλευση της γυναικείας καταπίεσης και υπονομεύουν την βαθιά ενότητα των διαφορετικών επιπέδων της εμπειρίας ως τόπων καταπίεσης. Υποστηρίζει ότι ο υλιστικός φεμινισμός δεν αποτελεί έναν νέο επιστημονικό κλάδο με αντικείμενο τις γυναίκες, αλλά, αντίθετα, συνιστά μια επιστημολογική επανάσταση, η οποία θα επαναστατικοποιήσει τη γνώση, υπαγορεύοντας μια νέα οπτική, εκείνη της γυναικείας καταπίεσης, η οποία και θα αλλάξει την κατανόηση του συνόλου της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στο άρθρο της **Martha Gimenez**, ο μαρξιστικός και ο υλιστικός φεμινισμός αναμετρούνται στο πεδίο της φεμινιστικής θεωρίας, ώστε να αναδειχθούν οι διαφορές

⁷ Για λόγους σεβασμού των συγγραφέων και των οπτικών τους και για λόγους αποφυγής υποκειμενικών ερμηνειών, οι συνόψεις των άρθρων που ακολουθούν προσπαθούν να τηρούν, στο μέτρο του δυνατού, το ύφος και τον λόγο των περιλήψεων ή εισαγωγικών σημειωμάτων των συγγραφέων, όπου αυτά ήταν διαθέσιμα. Όπου τούτα απουσίαζαν, οι συνόψεις βασίστηκαν στην κατανόηση του κειμένου από τους επιμελητές και τις επιμελήτριες του τεύχους που φέρουμε και την αποκλειστική ευθύνη για κάθε πιθανή μεθερμηνεία.

τους. Όπως σημειώνει η ίδια, σε μια εποχή που η θεωρητική στροφή προς τον ιδεαλισμό και την ενδεχομενικότητα εμφανίζεται ως ηγεμονική στον ακαδημαϊκό χώρο, είναι αναγκαίο να εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους τα φεμινιστικά αιτήματα επιστρέφουν στον επιστροφής στον υλισμό. Συγκρίνοντας τα δύο ρεύματα και καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις ασυμβατότητες των θεωρήσεων που συγκαλύπτονται υπό την «υλιστική» ομπρέλα, η Gimenez τάσσεται εν τέλει υπέρ της επιστροφής στον μαρξιστικό φεμινισμό, η οποία και επιβάλλεται από τις καταστροφικές συνέπειες του καπιταλισμού στις γυναίκες και από την πολιτική σημασία μιας θεωρητικά επαρκούς ανάλυσης των αιτίων της δεινής κατάστασής τους.

Η **Friga Haug** θέτει το ερώτημα αν και με ποια έννοια οι έμφυλες σχέσεις οφείλουν να κατανοηθούν ως σχέσεις παραγωγής και όχι απλώς ως επικαθορισμένες από τις σχέσεις παραγωγής. Μέσα από μια κριτική ανασκόπηση των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς, αλλά και με αναφορά σε μεταγενέστερους μαρξιστές θεωρητικούς και σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, θέτει στο θεωρητικό επίκεντρο τη διπλή φύση της έννοιας της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή αφενός ως παραγωγής της ζωής (αναπαραγωγής) και αφετέρου ως παραγωγής αγαθών. Σε αυτή τη βάση προσεγγίζει το ερώτημα σχετικά με το πώς σχετίζονται οι τομείς της ζωής και των βιοποριστικών αγαθών μεταξύ τους, πώς κινούνται τα φύλα μέσα σε αυτούς τους τομείς και από πού πηγάζει η κυριαρχία. Στην προοπτική απάντησης αυτού του ερωτήματος θα επισημάνει πως θα πρέπει να γίνει κανόνας ότι οι διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην ιστορία οφείλουν να εξετάζονται και ως έμφυλες σχέσεις, καθώς τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς η παραγωγή της ζωής είναι ρυθμισμένη πάνω στο σύνολο της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, με άλλα λόγια, πώς η ίδια καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνίας. Στην ανάπτυξη της προβληματικής της δεν θα παραλείψει να υπογραμμίσει την ανάγκη κατανόησης των μετασχηματισμών που επιφέρει ο σύγχρονος καπιταλισμός και η ανάπτυξη της τεχνολογίας εστιάζοντας στο πώς η καπιταλιστική χρήση της γενετικής τεχνολογίας μετατοπίζει πλέον καθοριστικά το όριο ανάμεσα στην παραγωγή της ζωής και στην παραγωγή αγαθών, επισημαίνοντας την ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η συνάρτηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής.

Εν συνεχεία, οι **Ferguson Susan & David McNally**, στην εισαγωγή τους στην επανέκδοση του βιβλίου της Vogel *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών: προς μια ενοποιητική* θεωρία, αποτιμούν τη σημασία του εν λόγω βιβλίου, το οποίο δημοσιεύεται εν έτει 1983, προτείνοντας μια μαρξιστική ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης με βάση τις κεντρικές θεωρητικές κατηγορίες του Τόμου Ι του Κεφαλαίου του Μαρξ. Οι συγγραφείς ανατρέχουν στις συζητήσεις που προηγήθηκαν της έκδοσης του βιβλίου εντός του πεδίου της σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας, προκειμένου να αναδείξουν τις αντιφάσεις που οδήγησαν στην αναμόρφωση της σχέσης μαρξισμού-φεμινισμού μέσα από το μαρξικό εννοιολογικό οπλοστάσιο του Κεφαλαίου. Υποστηρίζουν ότι η συμβολή της Vogel συνίσταται στη σημασία που αποδίδει στην οικογένεια ως πεδίο αναπαραγωγής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», συνδέοντας έτσι τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Μέσα από κριτικές αναφορές στην εργασία της Vogel αλλά και εντάσσοντάς την «ενοποιητική θεωρία» της περί κοινωνικής αναπαραγωγής στο σημερινό θεωρητικό τοπίο, τονίζουν τη δυναμική της μαρξιστικής της ανάλυσης, σε

σχέση με την κατανόηση των έμφυλων μορφών της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής και επισημαίνουν τη σημασία της για τον ιστορικό υλισμό σήμερα.

Η **Silvia Federici**, επιστρέφοντας και εκείνη στο έργο του Μαρξ, θέτει στο επίκεντρο της εργασίας της τη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τον φεμινισμό, επιχειρώντας να κατανοήσει αλλά και να εδραιώσει τη σχέση τους. Όπως σημειώνει στην περίληψη του άρθρου της, η σύνδεση μαρξισμού και φεμινισμού, ως δύο εκ των πλέον ριζοσπαστικών ρευμάτων της εποχής μας, είναι κομβική προκειμένου «να υπερβούμε τη διάσπαση του παγκόσμιου προλεταριάτου και να αναπτύξουμε στρατηγικές για μια δικαιότερη κοινωνία». Στρεφόμενη στο έργο του Μαρξ, αναγνωρίζει την κεντρική συνεισφορά του στη φεμινιστική θεωρία και το φεμινιστικό κίνημα, επισημαίνοντας όμως και τους περιορισμούς του. Συντάσσεται με τη φεμινιστική κριτική, σύμφωνα με την οποία η μαρξική ανάλυση επικεντρώνεται πρωτίστως σε ένα τμήμα της εργατικής τάξης, δηλαδή τους άνδρες, βιομηχανικούς, μισθωτούς εργάτες, και υποστηρίζει ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπής ως προς την κατανόηση των καπιταλιστικών σχέσεων καθώς αφήνει στο περιθώριο «την εργασία όλων εκείνων, των οποίων η εργασία τροφοδοτεί παγκοσμίως, δίχως αμοιβή, την καπιταλιστική συσσώρευση».

Στο άρθρο της, η **Heather A. Brown** εξετάζει το έργο του Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Κατά τη συγγραφέα, πρόκειται για ένα έργο κομβικής σημασίας για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ φύλου και τάξης, το οποίο έχει όμως παρερμηνευθεί λόγω της ισχυρής πρόσδεσής του στον οικονομικό ντετερμινισμό. Μέσα από μια θετική αλλά και κριτική αποτίμηση του «ενγκελσιανού φεμινισμού», ανατρέπει στα «Εθνολογικά σημειωματάρια» του Μαρξ – στα οποία βασίστηκε ο Ένγκελς για να γράψει την *Καταγωγή* – προκειμένου να συγκρίνει τη μαρξική και ενγκελσιανή θεώρηση περί γυναικείας καταπίεσης. Η ίδια αναγνωρίζει στον Μαρξ μια περισσότερο επεξεργασμένη και διαλεκτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει ένα δυναμικότερο πολυγραμμικό πλαίσιο κατανόησης των καταπιεστικών σχέσεων. Εισηγείται ότι οι θέσεις του Μαρξ είναι πολύ πιο χρήσιμες για την κατανόηση των διατομών μεταξύ φύλου και τάξης σήμερα, και άρα συνολικά για το πεδίο της διαθεματικότητας.

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται *Οι 'νέες' περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς φιλοξενεί έξι άρθρα τα οποία πραγματεύονται ερωτήματα που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της σχετικής αποστασιοποίησης του φεμινισμού από τον μαρξισμό. Από το τρίτο έως και το τέταρτο κύμα, επιχειρείται – αν και σποραδικότερα – η γεφύρωση του μαρξισμού με ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών ρευμάτων και επεξεργασιών, οι οποίες περιλαμβάνουν τη διαθεματικότητα, τις μεταποικιακές προσεγγίσεις καθώς και την queer θεωρία, αλλά και τις θεωρίες της αποδόμησης. Στην κατεύθυνση αυτή, επιλέξαμε έξι άρθρα που εμπίπτουν σε αυτές τις απόπειρες των σπουδών φύλου, γνωρίζοντας φυσικά ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερη επιλεκτική και μικρή ανθολογία άρθρων που, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλούν ή αντιπροσωπεύουν τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή. Πρόκειται κυρίως για μια πρώτη υπόμνηση ότι ο εμπλουτισμός και η εκλέπτυνση των μαρξιστικών προσεγγίσεων οφείλει να οικειοποιηθεί – θετικά ή κριτικά – τις προβληματικές που αναπτύσσονται ακόμη και εν τη θεωρητική απουσία του ίδιου του μαρξισμού.

Η *διαθεματικότητα* βρίσκεται στο επίκεντρο του άρθρου της **Ashley Bohrer**, η οποία εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τις διατομές μεταξύ φύλης, κοινωνικού

φύλου, σεξουαλικότητας και τάξης. Για τη Bohrer, η σύνδεση του μαρξισμού με τη διατομεακότητα είναι απολύτως κρίσιμη προκειμένου να κατανοηθεί αλλά και ληφθεί υπόψη ο ιστορικός υλισμός. Στην κατεύθυνση αυτή, εξετάζεται η ιστορία της κριτικής που ασκήθηκε από τη σκοπιά της διαθεματικότητας στον μαρξισμό και αντιστρόφως, προκειμένου να θεμελιωθεί μια ενοποίηση των δύο αυτών πλαισίων. Τέλος, υποστηρίζεται ότι στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι απαραίτητη μια μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού, με την πλέον ανθεκτική θεώρηση να είναι εκείνη η οποία επιχειρεί να αρθρωθεί με βάση τη διαθεματικότητα, εκείνη που αντιμετωπίζει την τάξη, τη φυλή, το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα ως πρωταρχικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η **Lise Vogel**, με τη σειρά της, καταπιάνεται και εκείνη με τη διαθεματικότητα, αλλά από μια διαφορετική σκοπιά. Εξετάζει τη γενεαλογία της συγκεκριμένης έννοιας, προσεγγίζοντας την ιστορία της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» ως μια ιστορία αποτελούμενη από την αλληλεπίδραση πολλαπλών κατηγοριών «κοινωνικής διαφοράς». Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην ιστορία της τριλογίας φυλή-τάξη-φύλο, υποστηρίζει ότι η διαθεματικότητα αποτελεί μια από τις πλέον ελκυστικές και παράλληλα προβληματικές έννοιες που αναπτύχθηκαν μέσα στον 20ό αιώνα για να περιγράψει την κοινωνική ετερογένεια. Στο πλαίσιο μιας κριτικής προσέγγισης της διαθεματικότητας από τη σκοπιά μιας μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης, αναγνωρίζει την ανάγκη για μια πληρέστερη εννοιολόγησή της και εισηγείται την επαναφορά στη θεμελιώδη διάσταση της τάξης, όμως στη διατομή της με το φύλο, προτείνοντας ξανά μια ενοποιητική θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η *queer* θεωρία και ο μαρξισμός συναντώνται στο άρθρο του **Kevin Floyd**, ο οποίος επιχειρεί, με όχημα ακριβώς τον μαρξισμό και τη *queer* θεωρία, να διατυπώσει ένα διαλεκτικό αφήγημα που να συνδέει τις ιστορίες του καπιταλισμού, την ταξική και την αντιετερσεξιστική πολιτική στις σύγχρονες ΗΠΑ. Κινούμενος σε ένα θεωρητικό αφηρημένο επίπεδο, ο Floyd προχωράει σε μια κριτική οικειοποίηση της έννοιας της «πραγματοποίησης» του Lukács, προκειμένου να θεμελιώσει την υπόθεση ότι «η πραγματοποίηση του ερωτικού με όρους κεφαλαίου, η οποία είναι ιδιαίτερο γνώρισμα του αιώνα αυτού, αποτελεί θεμελιώδη ιστορική συνθήκη δυνατότητας μιας σύγχρονης αντιετερσεξιστικής πολιτικής». Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εστιάσουμε θεωρητικά στην προοδευτική και απελευθερωτική ικανότητα της αντίφασης, όχι στην «αλληλεξάρτηση» των καταπίεσεων, καθώς, για εκείνον, οι αντιφάσεις του καπιταλισμού μπορεί να γίνουν τόποι αξιοποιήσιμοι για την εκκίνηση μιας αναδιάρθρωσης.

Επιδιώκοντας έναν διάλογο ανάμεσα στην αντι-αιτιοκρατική μαρξιστική θεωρία και τη *queer* θεωρία, οι **Suzanne Bergeron & Jyoti Puri** επιμελούνται την έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου με τίτλο *Σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης*. Μέσα από την παρουσίαση των άρθρων του συμποσίου, τα οποία εστιάζουν στις συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ καπιταλισμού και σεξουαλικότητας, οι συγγραφείς ανιχνεύουν τις «αμοιβαίως συγκροτούμενες και απροσδιόριστες σχέσεις μεταξύ τάξης, σεξουαλικότητας και διακυβέρνησης» και συζητούν επίμαχα ερωτήματα που αφορούν στη σεξουαλικότητα – ερωτήματα που αποτελούν και αντικείμενα πραγμάτευσης των άρθρων τους συμποσίου: μια *queer* ανάγνωση του πώς η οικονομία λειτουργεί ως ο άλλος της ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο των εθνικών λογαριασμών εισοδήματος· την προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας στο πλαίσιο του σχηματισμού του ινδικού

μεταποικιακού κράτους· τη θεμελιωμένη στην ετεροκανονιστικότητα ιδεολογία ανάπτυξης στο σύγχρονο Εκουαδόρ· τον αναδυόμενο νεοφιλευθερισμό θεραπείας ζευγαριών στις Η.Π.Α· και τη διάρθρωση της τάξης, της φυλής, του φύλου και της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζει την ένταξη των μεταναστών/τριών εργαζομένων φροντίδας στην παγκόσμια σκηνή.

Η **Prajna Seneviratne** εξετάζει τη σχέση μαρξισμού, φεμινισμού και *μεταποικιακών προσεγγίσεων*. Στο άρθρο της, επιχειρεί να γεφυρώσει τις μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις μέσω της θεωρίας της οργάνωσης, διερευνώντας παράλληλα τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ρόλων της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών εργατριών στις φυτείες και τη βιομηχανία ένδυσης της Σρι Λάνκα. Όπως δηλώνει η ίδια στην περίληψή της, στόχος της είναι να σκιαγραφήσει τις διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της θεωρίας της οργάνωσης, και αφετέρου να τις συγκρίνει με τις θεωρητικές φεμινιστικές μαρξιστικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις, προκειμένου να αναδειχθούν οι διαφορές και οι ομοιότητές τους. Υποστηρίζει ότι ένας κοινός τόπος, όπου ο μαρξιστικός φεμινισμός και ο μεταποικιακός φεμινισμός θα συμπλέκονται και θα συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο, δεν είναι μονάχα εφικτός αλλά, αντιθέτως, είναι και ο πλέον κατάλληλος για να διερευνηθούν οι απαιτήσεις που επιβάλλονται στα γυναικεία σώματα και στην εργασία τους.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με το άρθρο της **Chakravorty Gayatri Spivak** και έναν διάλογο μεταξύ μαρξισμού και θεωριών της αποδόμησης. Η Spivak δεν απευθύνεται άμεσα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού, αλλά προβαίνει σε ένα σύνθετο και γενικευμένο θεωρητικό εγχείρημα: να προσεγγίσει την κατηγορία του υποκειμένου – των γυναικών συμπεριλαμβανομένων – μέσα από τη μαρξική έννοια της υπεραξίας και τις διάφορες αναγνώσεις της. Όπως δηλώνει η ίδια εξ αρχής, το ερώτημα της αξίας προσδιορίζεται αυτομάτως από δύο «τύπους» κατηγορήσεως του υποκειμένου: τον «ιδεαλιστικό» που αναφέρεται στη συνείδηση και τον «υλιστικό» που αναφέρεται στην εργασιακή δύναμη. Πρόκειται για δύο κατηγορήσεις, οι οποίες εμφανίζονται ως αμοιβαίως αποκλειόμενες, παρά τις θεωρητικές προσπάθειες συμφιλίωσής τους. Κινούμενη μεταξύ αποδόμησης και μαρξισμού και διερευνώντας την έννοια της κειμενικότητας, η Spivak επεξεργάζεται το εξής ερώτημα: τί γίνεται το ερώτημα της αξίας όταν προσδιορίζεται από την «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου, όπως αυτή η τελευταία διατυπώνεται από τον Μαρξ;

Τέλος, επιλέξαμε να αφιερώσουμε μια τρίτη ενότητα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού στην Ανατολική Ευρώπη, σε μια μικρή αλλά ουσιώδη προσπάθεια να εξισορροπηθεί, έστω και μερικώς, η δυτικό-κεντρικότητα των περισσότερων άρθρων του τεύχους. Χωρίς φυσικά να λειτουργεί αντιπροσωπευτικά της μη-δυτικής θεωρητικής παραγωγής και αφήνοντας απ' έξω τη μαρξιστική-φεμινιστική σκέψη πολλών περιοχών του μη-δυτικού κόσμου, τα άρθρα που δημοσιεύονται σε αυτή την ενότητα με τίτλος *Μαρξισμός και Φεμινισμός εκτός Δύσης* μάς δίνουν μια εικόνα της ώσμωσης μαρξισμού και φεμινισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η **Elena Gapova** παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις στοχεύσεις, τα διακυβεύματα και τα επιτεύγματα του σοσιαλιστικού φεμινιστικού χειραφετητικού προγράμματος σε διάφορες περιόδους μετά τη Ρωσική Επανάσταση, αναφερόμενη και στις κριτικές που δέχτηκε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εξετάζει, επίσης, τις προκλήσεις, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος σοσιαλιστικός φεμινισμός, υπό το βάρος της επέλασης του νεοφιλευθερισμού και της διάλυσης των εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων.

Η Jiřina Šmejkalová, με τη σειρά της, μας μεταφέρει στη Τσεχοσλοβακία για να περιγράψει τα εμπόδια που καθιστούν δύσκολη την επικοινωνία των γυναικών αλλά και των ανδρών της χώρας με τις πρόσφατες δυτικές φεμινιστικές θεωρίες. Υποστηρίζει ότι αυτές οι τελευταίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ανάπτυξη της δυτικής μεταπολεμικής σκέψης και γραμματείας περί κοινωνίας και πολιτισμού. Εισηγείται δε την εξέταση των ριζών αυτών στην κατακερματισμένη ψυχαναλυτική παράδοση, στην παραμορφωμένη μαρξιστική παράδοση αλλά και στην πραγματική έλλειψη αποδομιστικών προσεγγίσεων στο ίδιο το πνευματικό περιβάλλον της.

Ευχαριστίες

Είμαστε στην ευτυχή θέση να ευχαριστήσουμε μια σειρά από ανθρώπους, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση του παρόντος τεύχους θα ήταν πραγματικά αδύνατη. Το ευτυχές της θέσης προκύπτει από το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι επέδειξαν έμπρακτα τη διάθεση να καταβάλουν, ανυστερόβουλα, χρόνο και κόπο προκειμένου να καταστεί εφικτή η υλοποίηση του αφιερώματος και του μεταφραστικού εγχειρήματος. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Ο σχεδιασμός του τεύχους θα ήταν απλά κυριολεκτικά αδύνατος, δίχως τις πρόθυμες και εμπεριστατωμένες συμβουλές δύο ερευνητριών των σπουδών φύλου: της Άντζελας Δημητρακάκη και της Ειρήνης Αβραμοπούλου. Τις ευχαριστούμε ιδιαιτέρως για αυτό. Όπως ομολογήσαμε ήδη, καμία και κανείς εκ των μελών της Συντακτικής Επιτροπής δεν έχει παρόμοια ειδίκευση. Επομένως, η ειδημοσύνη της Άντζελας και της Ειρήνης ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητη για την κατάρτιση της τελικής λίστας των άρθρων που φιλοξενούνται στο ανά χείρας τεύχος. Η συμβολή τους αλλά και η άμεση ανταπόκρισή τους σε κάθε μας ερώτημα, ήταν παραπάνω από πολύτιμη για την ολοκλήρωση του μεταφραστικού εγχειρήματος. Η όποια επίτευξη πληρότητας οφείλεται αποκλειστικά σε εκείνες, ενώ οι αδυναμίες και οι παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Προϋπόθεση για τη μετάφραση και δημοσίευση των άρθρων που επιλέχθηκαν ήταν η εξασφάλιση πνευματικών δικαιωμάτων – η δωρεάν παραχώρηση των οποίων δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, αυτονόητη, δεδομένου του ολοένα και μεγαλύτερου ελέγχου (αλλά και της αυξανόμενης εμπορευματοποίησης) των δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών από τους εκδοτικούς φορείς. Στην κατεύθυνση αυτή, εξαιρετικά σημαντική ήταν η προθυμία και η συνδρομή των συγγραφέων των άρθρων, μελών των συντακτικών επιτροπών περιοδικών, εκδοτικών σειρών και οίκων που είτε μας έδωσαν ελεύθερη πρόσβαση στη μετάφραση και δημοσίευση των κειμένων τους είτε συνέδραμαν ώστε τα μεταφραστικά δικαιώματα να μας παραχωρηθούν δωρεάν. Θερμές ευχαριστίες χρωστάμε, λοιπόν, στους/στις: Michelle Barrett, Suzanne Bergeron, Ashley Bohrer, Silvia Federici, Susan Ferguson, Elena Gapova, Martha Gimenez, Peter Hallward, Frigga Haug, Puri Jyoti, David McNally, Peter Osborne, Jiřina Šmejkalová και Παναγιώτη Σωτήρη. Ευχαριστούμε, επίσης, τις εξής εκδόσεις, περιοδικά και φορείς: Éditions Syllepse, Guilford Publications Inc., *Historical Materialism*, *Historical Materialism* Book Series at Brill, *Journal of International Women's Studies*, *Radical Philosophy*, *Rethinking Marxism*, Rosa-Luxemburg-Stiftung, University of Minnesota Press, Verso Books, Women's Studies International Forum-Elsevier.

Η υλοποίηση του ανά χείρας τεύχους θα ήταν απολύτως ανέφικτη δίχως όλες εκείνες και όλους εκείνους που μοιράστηκαν μαζί μας τούτο το μεταφραστικό εγχείρημα και δεσμευτήκαν σε αυτό με ανιδιοτέλεια, προθυμία και έντονο αίσθημα συναδελφικής αλληλεγγύης. Είναι εκείνοι και εκείνες που ανέλαβαν να μεταφράσουν τα δεκαπέντε κείμενα με συνέπεια, κόπο και υπευθυνότητα. Μόνο ευγνώμονες μπορεί να είμαστε, επομένως, στην Ηρώ Ακριβού, τη Ζωή Αμοιρίδου, την Αγγελική Κήτα, τη Μαρινίκη Κολιαράκη, την Ειρήνη Κοτσώνα, την Ιωάννα Κουρού, τη Χαρούλα Μούτσιου, τη Γιόρια Παναγοπούλου, τη Στέλλα Συνεγιάννη, τον Σωτήρη Σκανδάλη, τη Χαρά Τσαντίλη, τον Μάνο Τσιχλή, τη Φλουρή Φαραντάκη και τον Θάνο Χρυσανθόπουλο. Όλα τα κείμενα υποβλήθηκαν σε εκτενείς μεταφραστικές και γλωσσικές επιμέλειες, τις οποίες ανέλαβαν τα μέλη της συντακτικής επιτροπής με την πολύτιμη συμβολή της Δάφνης Ανδρουλάκη, του Αθανάσιου Μαρβάκη, της Χριστίνας Νομικού, της Γιόριας Παναγοπούλου, του Κώστα Στεργιόπουλου και του Αργύρη Φασούλα, τις οποίες και τους οποίους θα πρέπει να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερος. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, χρωστάμε στον Αριστείδη Μπαλτά για τις ιδιαίτερα χρήσιμες μεταφραστικές του παρατηρήσεις στο απαιτητικό κείμενο της Spínak. Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής, ως επιμελητές και επιμελήτριες αυτού του τεύχους, φέρουμε την κύρια και αποκλειστική ευθύνη για κάθε λάθος ή μεταφραστική αστοχία που ο αναγνώστης και η αναγνώστρια μπορεί να συναντήσει στα κείμενα.

Τέλος, οφείλουμε να προχωρήσουμε σε δύο διευκρινίσεις, οι οποίες θα βοηθήσουν την ανάγνωση του τεύχους και την κατανόηση ορισμένων επιλογών. Πρώτον, τα δεκαπέντε κείμενα που επιλέχθηκαν προς μετάφραση δημοσιεύθηκαν πρωτογενώς σε περιοδικά και τόμους, καθένα εκ των οποίων τηρεί το δικό του σύστημα βιβλιογραφικών αναφορών και υποσημειώσεων. Αυτό σημαίνει ότι οι συγγραφείς των άρθρων συνέθεσαν το κείμενό τους, υιοθετώντας το οικείο σύστημα φορμαλισμών. Για λόγους αποφυγής αλλοίωσης και παρέμβασης στον τρόπο παράθεσης των υποσημειώσεων και των βιβλιογραφικών αναφορών σε σχέση με το κύριο κείμενο, και άρα τις ίδιες τις επιλογές των συγγραφέων, αποφασίσαμε να διατηρήσουμε σε κάθε άρθρο το σύστημα παραπομπών ως είχε στο πρωτότυπο κείμενο, αντί να ακολουθήσουμε εκείνο που τηρεί η *KPIΣΗ*. Δεύτερον, η μετάφραση δεκαπέντε κειμένων από διαφορετικούς μεταφραστές και διαφορετικές μεταφράστριες οδήγησε μοιραία σε έναν «πλουραλισμό» διαφορετικών γραφών αλλά και στη συνύπαρξη υποκειμενικών ερμηνευτικών αποδόσεων εννοιών και όρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εργαστήκαμε προς την κατεύθυνση επίτευξης μιας ομοιομορφίας και συνέπειας μεταξύ των κειμένων, ιδιαίτερα όσον αφορά σε καθιερωμένους όρους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, σεβαστήκαμε τις αποδόσεις που επέλεξε η κάθε μεταφράστρια και ο κάθε μεταφραστής με βάση την έρευνά τους: διατηρήσαμε, δηλαδή, τις δικές τους ερμηνευτικές σκοπιές στη μετάφραση.

Η Συντακτική Επιτροπή της Κρίσης

Βιβλιογραφία

- Atkinson T. G. 2014. «The Descent from Radical Feminism to Postmodernism», <https://www.bu.edu/wgs/files/2013/10/Atkinson-The-Descent-from-Radical-Feminism-to-Postmodernism.pdf> (ανακτήθηκε 2/4/2022).
- Beechey V. 1979. «Για την Πατριαρχία», http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Beechey_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Beauvoir de S. 1949. *Le deuxième sexe, t. 1: Les faits et les mythes*, Paris: Gallimard.
- Cooper B. 2016. «Intersectionality», στο Lisa Disch & Mary Hawkesworth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, Oxford University Press: 385–406.
- Crenshaw K. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *The University of Chicago Legal Forum* 140: 139–167.
- Crenshaw K. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–99.
- Delphy C. 1970. Ο Κύριος Εχθρός, μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Delphy C. 2018. Ένας Υλιστικός Φεμινισμός είναι Εφικτός, μτφρ. Μ. Κυπαρίση & Γ. Καψόπουλος, Αθήνα: Τοποβόρος.
- Ένγκελς Φ. 1997. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Gimenez M. E. 2000. What's material about materialist feminist? A Marxist Feminist critique, *Radical Philosophy* 101 (Μάιος/Ιούνιος): 18–28.
- Harris C. 1995. Socialist societies and the emancipation of women: The case of cuba, *Socialism and Democracy* 9 (1): 91–113.
- Hartmann H. I. 1979. «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση», μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Λένιν Β.Ι. 2008. *Τι να Κάνουμε*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Mamonova T. 1994. «Introduction: The Feminist Movement in the Soviet Union», στο T. Mamonova (επιμ.), *Women and Russia: Feminist Writings from the Soviet Union*, Oxford: Basil Blackwell: xiii–xxiii.
- Σκαλούμπακα Χ. 2010. Μαρξιστικό μέτωπο στις φεμινιστικές και νεοφεμινιστικές αντιλήψεις, *ΚΟΜΕΠ* 5: 179–204.

HEATHER A. BROWN

Ο Ένγκελς και το φύλο*

Μετάφραση: Ειρήνη Κοτσώνα

Η *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* του Ένγκελς αποτελεί ένα κλασικό έργο για τις μαρξιστικές σπουδές σε ό,τι αφορά στις απαρχές της οικογένειας και της έμφυλης καταπίεσης, ένα έργο που έχει πυροδοτήσει εκτενείς συζητήσεις στους φεμινιστικούς και μαρξιστικούς κύκλους. Πρόκειται για ένα πρώιμο έργο, εξαιρετικής σημασίας, το οποίο προσπαθεί να χαρτογραφήσει τη σχέση μεταξύ φύλου και τάξης, αλλά έχει κατά καιρούς παρερμηνευτεί εξαιτίας της υπερβολικής πρόσδεσής του στον οικονομικό ντετερμινισμό. Αυτό απασχόλησε πολλές φεμινίστριες, εξίσου μαρξίστριες και μη, πολλές από τις οποίες επιχείρησαν να επαναπροσεγγίσουν τη θεωρία του Ένγκελς από μια μαρξιστική σκοπιά.¹ Σε αυτό το κεφάλαιο, θα γίνει προσπάθεια για μια σφαιρική αποτίμηση της κληρονομιάς, τόσο της θετικής όσο και της αρνητικής, του ενγκελσιανού φεμινισμού, ενώ θα υποστηριχθεί ότι το έργο του Μαρξ είναι πολύ περισσότερο χρήσιμο για τους/ις μαρξιστές/τριες ακαδημαϊκούς της διαθεματικότητας, εξαιτίας του περισσότερο επεξεργασμένου και διαλεκτικού πλαισίου του.

Το ιστορικό πλαίσιο της Καταγωγής της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους

Η *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* του Ένγκελς αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά αλλά και πιο αμφιλεγόμενα κείμενα της μαρξιστικής σκέψης. Ολοκληρώνοντας το σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μέσα στο 1884, ο Ένγκελς είχε την πρόθεση με αυτό το έργο να κάνει μονάχα μια κριτική επισκόπηση του βιβλίου του Lewis Henry Morgan [Λιούις Χένρυ Μόργκαν], *Ancient Society: Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* (1877). όμως το έργο κατέληξε να γίνει κάτι πολύ περισσότερο από τον αρχικό του σκοπό.

* Το κείμενο των Ferguson και McNally με πρωτότυπο τίτλο «Capital, labour-Power, and gender-relations: introduction to the *Historical Materialism* Edition of *Marxism and the oppression of women*» έχει αντληθεί από το Lise Vogel, *Marxism and the Oppression of Women, Toward a Unitary Theory*, Leiden/ Boston: Brill, 2013, σσ. xvii–xl. Copyright © Brill – *Historical Materialism* (ΣΤΜ).

¹ Για απαντήσεις μαρξιστριών φεμινιστριών, βλ. για παράδειγμα: Raya Dunayevskaya, *Rosa Luxemburg, Women's Liberation, and Marx's Philosophy of Revolution* (Chicago: University of Illinois Press, 1991). Carolyn Fluehr-Lobban et al., «A Marxist Reappraisal of the Matriarchate», *Current Anthropology* 20, τχ. 2 (1979). Carol C. Gould, «Engels's Origins: A Feminist Critique», στο *Engels After Marx*, επιμ. Manfred B. Steger και Terrell Carver (University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 1999). Eleanor Leacock et al., «Women's Status in Egalitarian Society: Implications for Social Evolution», *Current Anthropology* 19, τχ. 2 (1978). Lise Vogel, *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1983).

Συγκεκριμένα, αποτέλεσε το τυπικό κείμενο για τους/ις μαρξιστές/τριες όσον αφορά στη συζήτηση για την καταγωγή της οικογένειας και της γυναικείας καταπίεσης. Σε πολλές περιπτώσεις, έγινε η βάση για τη χάραξη πολιτικής για τις γυναίκες και την οικογένεια σε ορισμένα κράτη που αυτοχαρακτηρίστηκαν σοσιαλιστικά. Οι ισχυρισμοί του Ένγκελς έχουν συζητηθεί εκτενέστατα στους φεμινιστικούς κύκλους και έχουν αποδοθεί, ορθά ή μη, στις θέσεις του Μαρξ και ευρύτερα του μαρξισμού. Μάλιστα, ενώ στους κύκλους των ανθρωπολόγων και των αρχαιολόγων πολλά από εκείνα που ισχυρίστηκαν ο Ένγκελς και ο Μόργκαν έχουν πλέον διαψευστεί ή, στην καλύτερη των περιπτώσεων, έχουν αποδειχθεί αβάσιμα,² παρόλα αυτά, το συγκεκριμένο κείμενο παραμένει ένα ουσιαστικό ανάγνωσμα για τους/ις μαρξιστές/τριες, τόσο από τη σκοπιά του ιστορικού πλαισίου όσο και από τη σκοπιά των σύγχρονων προβληματισμών.

Μετά τον θάνατο του Μαρξ το 1883, ο Ένγκελς επωμίστηκε το έργο της οργάνωσης του τεράστιου όγκου των δοκιμίων, των σημειώσεων και των χειρογράφων του Μαρξ. Ιδιαίτερη σημασίας ήταν τότε η προετοιμασία της δημοσίευσης των τόμων II και III του Κεφαλαίου, τους οποίους ο Ένγκελς βρήκε σε κατάσταση πλήρους αταξίας. Εντούτοις, καθώς ταξινομούσε το υλικό, ο Ένγκελς ανακάλυψε εκείνο στο οποίο σήμερα αναφερόμαστε ως «Εθνολογικά Σημειωματάρια» του Μαρξ, τα οποία πραγματεύονται μια πληθώρα συγγραφέων και θεματικών, συμπεριλαμβανομένης και της Αρχαίας Κοινωνίας [*Ancient Society*] του Μόργκαν, και για τα οποία ο Ένγκελς εξέφρασε ζωηρό ενδιαφέρον. Σε γράμμα του προς τον Κάουτσκι στις 16 Φεβρουαρίου του 1884, προέβη στον εντυπωσιακό ισχυρισμό ότι ο Μόργκαν «είχε εντελώς αυτόνομα ανακαλύψει τη μαρξική υλιστική αντίληψη της ιστορίας, εντός του πλαισίου που όριζε το θέμα του, και μάλιστα καταλήγει σε άμεσες κομμουνιστικές προτάσεις σε σχέση με τη σημερινή κοινωνία». Επιπλέον, ισχυρίστηκε, κρίνοντας από τα εκτενή αποσπάσματα του Μαρξ, ότι ο τελευταίος επρόκειτο να δημοσιοποιήσει στο γερμανικό κοινό αυτό το σημαντικό κείμενο. Ο Ένγκελς δήλωσε πως εάν είχε τον χρόνο, θα είχε επεξεργαστεί μόνος του το υλικό του Μαρξ, πράγμα που απεκλείετο να κάνει όμως, δεδομένου ότι είχε αφοσιωθεί πλήρως στην αναθεώρηση και σύνθεση των ετερόκλιτων στοιχείων των τόμων II και III του *Κεφαλαίου*.

Σε έναν επόμενο χρόνο όμως, ο Ένγκελς άλλαξε γνώμη, και μέχρι τον Μάιο του 1884 είχε ολοκληρώσει αυτή την εργασία, οπότε και το εν λόγω έργο εκδόθηκε στα γερμανικά. Στο εισαγωγικό σημείωμα της πρώτης έκδοσης, ο Ένγκελς δηλώνει ότι εκπόνησε τη συγκεκριμένη εργασία ως ένα είδος «κληροδοτήματος» του Μαρξ και ότι επρόκειτο για ένα «πενιχρό υποκατάστατο εκείνου που ο εκλιπών φίλος μου δεν έχει πλέον τον χρόνο να κάνει».³ Μολαταύτα, θα χρησιμοποιούσε τις σημειώσεις του Μαρξ ως οδηγό.

² Καθώς δεν υπάρχει χώρος για ολοκληρωμένη πραγμάτευση του συγκεκριμένου θέματος, βλ. για παράδειγμα: Evelyn Reed, «Introduction», στο Friedrich Engels, *Origin of the Family, Private Property and the State* (New York: Pathfinder Books, 1998)· Fluehr-Lobban et al., «A Marxist Reappraisal of the Matriarchate».

³ Engels, *Origin of the Family, Private Property and the State*, 35.

Ο λόγος για τον οποίον ο Ένγκελς πήρε την απόφαση να γράψει την *Καταγωγή* δεν είναι ξεκάθαρος. Στο προαναφερθέν γράμμα προς τον Κάουτσκι, είχε παραπονεθεί για τη δυσκολία του να εντοπίσει αντίγραφο του βιβλίου του Μόργκαν. Μάλιστα, ο Ένγκελς αναφέρθηκε εκτενώς στο συγκεκριμένο πρόβλημα στον πρόλογο της τέταρτης έκδοσης της *Καταγωγής* (1891), υποστηρίζοντας ότι ήταν δύσκολο να αποκτήσει κανείς πρόσβαση στο σημαντικό έργο του Μόργκαν λόγω της προσπάθειας Άγγλων εθνολόγων να το «σκοτώσουν με τη σιωπή».⁴ Για αυτό τον λόγο, ο Ένγκελς πίστευε ότι ήταν αναγκαίο να υπάρξει αυτό το νέο κείμενο καθώς ήταν πολύ σημαντικό οι ιδέες του Μόργκαν να διαδοθούν στο διεθνές κοινό.

Ωστόσο, το παραπάνω επιχείρημα όπως και ο ισχυρισμός ότι ο Μαρξ είχε επιχειρήσει να κάνει τον Μόργκαν προσίτο στο γερμανόφωνο κοινό, δεν είναι πλήρως πειστικά. Εν πρώτοις, ο Μαρξ δεν έδειχνε να είναι θιασώτης του έργου του Μόργκαν στον βαθμό που ήταν ο Ένγκελς.⁵ Δεύτερον, ήταν πολύ πιο σημαντικό να ολοκληρωθεί το *Κεφάλαιο*, δεδομένης της πρωτοτυπίας και της σημασίας του για το κίνημα, και όχι τόσο η *Καταγωγή*. Η Lise Vogel και ο Tristram Hunt επιχειρήσαν να εξηγήσουν αυτή την ασυνέπεια, αιτιολογώντας την ως μια προσπάθεια να ανακτήσει το κύρος του στο σοσιαλιστικό κίνημα μετά τη δημοσίευσή του βιβλίου του August Bebel, *Γυναίκες και Σοσιαλισμός*, το 1879. Το βιβλίο αυτό, που έγινε αρκετά δημοφιλές, ανέδειξε τόσο στοιχεία ουτοπικού σοσιαλισμού όσο και μεταρρυθμιστικές τάσεις.⁶ Το βιβλίο του Ένγκελς μπορεί να αποτέλεσε μια προσπάθεια να αποκατασταθεί η αλήθεια, όσον αφορά στις ανιστορικές εικασίες του Bebel σχετικά με τη συνεχιζόμενη γυναικεία καταπίεση, αλλά και να επαναβεβαιώσει τη δική εκδοχή για τον σοσιαλισμό στο κίνημα.

Παρά το γεγονός ότι οι ακριβείς λόγοι για τους οποίους γράφτηκε αυτό το κείμενο δεν είναι ιδιαίτερα ξεκάθαροι, εκείνο που είναι σαφές είναι πως ο Ένγκελς ποτέ δεν περίμενε το βιβλίο να αποκτήσει τη σημασία που απέκτησε τελικά. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, ήταν πρωτίστως μια προσπάθεια του Ένγκελς να παράσχει στο γερμανικό κοινό μια κριτική επισκόπηση του έργου του Μόργκαν και όχι τόσο μια απόπειρα να διατυπώσει μια πλήρως ολοκληρωμένη θεωρία για τη σχέση μεταξύ τάξης και φύλου. Επιπλέον, έγραψε το βιβλίο σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, με το σκεπτικό ότι θα επέστρεφε σε αυτό αργότερο, κάτι που όμως ποτέ δεν συνέβη.⁷

Το συγκεκριμένο έργο απέκτησε ακόμα μεγαλύτερη αξιοπιστία, όταν ο Λένιν δήλωσε πως επρόκειτο για «ένα από τα θεμελιώδη έργα του σύγχρονου σοσιαλισμού, κάθε πρόταση του οποίου μπορεί να γίνει αποδεκτή χωρίς αμφισβήτηση, με τη βεβαιότητα ότι δεν έχει ειπωθεί τυχαία, αλλά ότι δημιουργήθηκε πατώντας πάνω σε ένα τεράστιο ιστορικό και πολιτικό υλικό».⁸ Αν και σίγουρα επρόκειτο για μια υπερεκτίμηση του έργου,

⁴ Ό.π., 38.

⁵ Lawrence Krader, «Introduction to *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*» (Assen: Van Gorcum, 1972), 78–79. Dunayevskaya, Luxemburg, 179.

⁶ Vogel, *Marxism and the Oppression of Women*, 75.

⁷ Michele Barrett, «Introduction», στο Friedrich Engels, *Origin of the Family, Private Property and the State* (New York: Penguin Books, 1986): 12.

⁸ Vladimir Lenin, «The State», στο *Lenin Collected Works*, Τόμος 29 (Moscow: Publishers' Press, 1965), 473.

η παραπάνω δήλωση του Λένιν προδιέγραψε, σε έναν βαθμό, τη σημασία του για τη μεταγενέστερη σοσιαλιστική πολιτική.

Ο Ένγκελς, ο Μόργκαν και οι Απαρχές της Οικογένειας

Ο Ένγκελς ξεκινά τη συζήτησή του για την ανάπτυξη της οικογένειας αναφερόμενος στη θεωρία του Μόργκαν περί εξέλιξης της σύγχρονης οικογένειας από την «πρωτόγονη ορδή» στη μονογαμία. Ο Μόργκαν περιγράφει την ύπαρξη πέντε τύπων οικογενειακών σχηματισμών. Πρόκειται για τον αιματοσυγγενικό [consanguine], τον πουναλουανό [punaluan], τον συνδυασμικό [syndyasmian] (ζευγαρωτή οικογένεια), τον πατριαρχικό και τέλος τον μονογαμικό τύπο. Ο πρωιμότερος τύπος, ο αιματοσυγγενικός, αναφέρεται στον ομαδικό γάμο [group marriage], όπου όλα τα αρσενικά και θηλυκά αδέρφια νομιμοποιούνται να παντρευτούν μεταξύ τους. Η πουναλουανή οικογένεια περιλαμβάνει γάμο εκτός φυλής [clan]. Οι γυναίκες επιτρεπόταν να παντρευτούν τους συζύγους των γυναικών αδερφών τους και αντίστοιχα οι άνδρες τις γυναίκες των δικών τους ανδρών αδερφών. Η συνδυασμική οικογένεια «θεμελιώθηκε στον γάμο μεταξύ μοναδικών ζευγαριών, χωρίς αποκλειστικότητα στη συμβίωση».⁹ Η πατριαρχική οικογένεια περιλαμβάνει τον «γάμο ενός άνδρα με πολλές συζύγους», οι οποίες και ήταν υποχρεωμένες σε απομόνωση.¹⁰ Τέλος, η μονογαμική οικογένεια μοιάζει με τη συνδυασμική, με τη διαφορά ότι προϋποθέτει αποκλειστική συμβίωση μεταξύ συζύγων.

Ο Ένγκελς έδωσε μεγαλύτερη βαρύτητα στη μετάβαση από τη ζευγαρωτή οικογένεια στην πατριαρχική και κατόπιν στη μονογαμική οικογένεια. Σε αυτό ακριβώς το σημείο υποστηρίζει ότι εντοπίζεται η πραγματική απαρχή της καταπίεσης των γυναικών. Στις πρώιμες οικογένειες, η συγγένεια βασιζόταν στο μητρικό δίκαιο – τα παιδιά γεννιούνται στην ομάδα συγγένειας της μητέρας τους, δεδομένου πως μπορεί να μην είναι πάντα ξεκάθαρο ποιος είναι ο πατέρας. Ο Ένγκελς και ο Μόργκαν θεωρούν πως οι γυναίκες εκείνων των πρώιμων κοινωνιών είχαν περισσότερη δύναμη από τις γυναίκες της εποχής τους. Ο Μόργκαν μάλιστα τεκμηριώνει αυτή του τη θέση βασιζόμενος στην περίπτωση γυναικών Ιροκουά, οι οποίες είχαν τη δυνατότητα να διαζευχθούν τους συζύγους τους, ενώ είχαν αρκετά σημαντική επιρροή στη διακυβέρνηση της φυλής, έχοντας το δικαίωμα να καθαιρέσουν τον αρχηγό και να έχουν έναν άρρενα να τις εκπροσωπεί στο συμβούλιο.¹¹

Ωστόσο, η μετάβαση από την εποχή της βαρβαρότητας στον πολιτισμό τα άλλαξε όλα αυτά. Βασιζόμενος στο έργο του Μόργκαν, ο Ένγκελς υποστήριξε ότι η εμφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας είχε ως αποτέλεσμα το τέλος της μητρογραμμικής κοινωνίας, δημιουργώντας έτσι τις κατάλληλες συνθήκες για την ανάδυση της έμφυλης καταπίεσης.

⁹ Lewis H. Morgan, *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* (Chicago: Charles H. Kerr & Company, 1877), 394.

¹⁰ Ο.π.

¹¹ Engels, *Origin of the Family, Private Property and the State*, 79.

Καθώς οι άνδρες ανέλαβαν την εξασφάλιση τροφής για τη φυλή και δεδομένου ότι, για έναν τέτοιο σκοπό, ήταν απαραίτητη η χρήση βαριών εργαλείων, οι άνδρες απέκτησαν δύναμη επί των γυναικών. Παράλληλα, ο Ένγκελς υπογραμμίζει πως με την ανάπτυξη της νέας μορφής οικογένειας – τη ζευγαρωτή οικογένεια – η πατρότητα των παιδιών μπορούσε πλέον να διαπιστωθεί πολύ πιο εύκολα. Τέλος, στο πλαίσιο αυτών των νέων διευθετήσεων, οι πατέρες ήθελαν να διασφαλίσουν ότι η περιουσία τους θα περάσει στα δικά τους τέκνα. Για τον Ένγκελς, όλοι αυτοί οι παράγοντες, συνδυαστικά, συνετέλεσαν στην αλλαγή του προσδιορισμού της οικογένειας από μητρογραμμικό σε πατρογραμμικό,¹² κάτι που οδήγησε, με τη σειρά του, σε μια σημαντική αλλαγή όσον αφορά στη θέση της γυναίκας στην κοινωνία:

Η ανατροπή του μητρικού δικαίου αποτέλεσε μια *κοσμοϊστορική ήττα για το γυναικείο φύλο*. Ο άνδρας ανέλαβε τα ήνια και στο σπίτι· η γυναίκα ταπεινώθηκε και υποβιβάστηκε σε ένα καθεστώς δουλείας· έγινε η σκλάβα του πόθου του [άνδρα] και ένα απλό όργανο παραγωγής παιδιών. Αυτή η υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας, ιδιαίτερα εμφανής στις ελληνικές κοινωνίες της ηρωικής και ακόμη περισσότερο της κλασικής εποχής, σιγά σιγά ωραιοποιήθηκε ή αποσιωπήθηκε, ενώ μερικές φορές περιβλήθηκε με μια πιο ήπια μορφή· όμως σε καμία περίπτωση δεν καταργήθηκε.¹³

Οι γυναίκες έχασαν όλη την προηγούμενή τους δύναμη καθώς αποσύρονταν στην ιδιωτική σφαίρα. Η εργασία τους έπαψε πλέον να έχει κοινωνική αξία, δεδομένου ότι απευθυνόταν σε μεμονωμένους άνδρες, παρά στην κοινωνία εν συνόλω. Η κατάσταση αυτή θα άλλαζε μόνο με την επανένταξη των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, καθώς θα είχαν πλέον να διαδραματίσουν και πάλι έναν δημόσιο ρόλο. Επιπλέον, οι γυναίκες θα ανακτούσαν το ισότιμο κύρος τους σε σχέση με τους άνδρες, μόνο με την επάνοδο του κομμουνισμού σε μια ανώτερη μορφή.

Ο Ένγκελς, στη συζήτησή περί οικογένειας, αποκλίνει από τις θέσεις του Μόργκαν με τουλάχιστον δυο τρόπους. Πρώτον, είναι πολύ περισσότερο βέβαιος για την ύπαρξη πλήρους ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών σε αυτές τις πρώιμες κοινωνίες πριν την εμφάνιση της πατρογραμμικότητας (πατρικού δικαίου) και της ατομικής ιδιοκτησίας. Υποβαθμίζει ή αγνοεί συστηματικά εκείνα τα στοιχεία που παραθέτει ο Μόργκαν, τα οποία υποδεικνύουν μια κατώτερη θέση των γυναικών στην κοινωνία των Ιροκουά.¹⁴ Δεύτερον, ο Ένγκελς εμπλουτίζει την πραγματεία του Μόργκαν, ενσωματώνοντας μια σειρά πρόσφατων εξελίξεων, όπως δείχνει η συζήτηση που κάνει για την αναγκαιότητα ύπαρξης εταιρισμού στη μονογαμία ή την ανάπτυξη ατομικού σεξουαλικού έρωτα. Υποστηρίζει, μάλιστα, ότι ο ατομικός σεξουαλικός έρωτας είναι πραγματικά εφικτός μονάχα μέσα στη σύγχρονη προλεταριακή οικογένεια, δεδομένου ότι η ιδιοκτησία και η δύναμη που εκείνη φέρει δεν αποτελούν πλέον πρόβλημα για την εργατική τάξη μιας και η τελευταία δεν έχει τέτοιου τύπου ιδιοκτησία. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, και τα δύο αυτά σημεία είναι προβληματικά για τις φεμινίστριες.

¹² Ο.π., 84–85.

¹³ Ο.π., 87· έμφαση στο πρωτότυπο.

¹⁴ Ο.π., 78.

Μετά από μια αξιολογή συζήτηση σχετικά με την ανάπτυξη της σύγχρονης οικογένειας και του ατομικού σεξουαλικού έρωτα, ο Ένγκελς ξεκινά να πραγματεύεται την πορεία από τις ομάδες συγγένειας στο κράτος. Ακολουθώντας αρκετά πιστά τον Μόργκαν, αλλά προσθέτοντας παράλληλα και παραδείγματα από την προσωπική του έρευνα, ο Ένγκελς περιγράφει την εξέλιξη της κοινωνίας από μορφές που βασίζονται στη συγγένεια έως την ανάπτυξή του κράτους. Στις πρωιμότερες κοινωνίες, δεν υπάρχει τίποτα που να πλησιάζει την καταναγκαστική δύναμη ακόμα και των αρχαίων κρατών της Ελλάδας και της Ρώμης. Αντίθετα μάλιστα, η κοινωνία διαρθρώνεται σε γένη ή φυλές – ομάδες ατόμων τα οποία υποτίθεται πως έλκουν την καταγωγή τους από την ίδια γραμμή αίματος.

Πρόκειται για μια μονομερή μορφή καταγωγής, δεδομένου ότι το άτομο γεννιέται στη φυλή είτε της μητέρας είτε του πατέρα του, αλλά ποτέ και των δύο. Ένας από τους κύριους τρόπους με τους οποίους μπορεί να αλληλεπιδράσουν μέλη διαφορετικών φυλών είναι μέσω του γάμου. Σε κάθε κοινωνία, θα υπάρχουν μια σειρά σχετικά αυστηρών κανόνων για το ποιος επιτρέπεται να παντρευτεί ποιον. Στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτό σημαίνει πως τα μέλη μιας φυλής θα είναι υποχρεωμένα να παντρευτούν εκτός της φυλής εντός της οποίας γεννήθηκαν – πολύ συχνά μάλιστα, να παντρευτούν ένα μέλος μιας συγκεκριμένης φυλής.

Για τον Ένγκελς, εκείνο που ξεκίνησε την αλλαγή από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική κοινωνία ήταν η πρόοδος της βιομηχανίας και η δυνατότητα ύπαρξης σημαντικών πλεονασμάτων. Με την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και της γεωργίας με βάση το άροτρο, μπορούσαν πλέον να προκύψουν σημαντικά πλεονάσματα τροφής, τα οποία δεν ήταν δυνατό να υπάρξουν στο παρελθόν. Κάτι τέτοιο άρχισε σιγά-σιγά να διαβρώνει τις αξίες και τις πρακτικές του κοινοτισμού, καθώς ορισμένα άτομα παρήγαγαν, σε μόνιμη βάση, περισσότερο από τα υπόλοιπα. Δεν χρειαζόταν πλέον να ανησυχούν τόσο πολύ για το αν θα έδιναν στους/ις έχοντες/ουσες ανάγκη, προσδοκώντας ανταπόδοση όταν θα βρίσκονταν οι ίδιοι σε μια παρόμοια θέση ανάγκης, καθώς είχαν πια τα δικά τους πλεονάσματα για να ξεπεράσουν τις περιόδους κρίσης. Επιπλέον, τα πλεονάσματα επέτρεψαν την εμφάνιση άλλων πρακτικών, που δεν ήταν δυνατές μέχρι τότε. Πλέον υπήρχαν άτομα, όπως οι ιερείς, οι οποίοι θα μπορούσαν να επιβιώσουν δίχως να επιτελούν τη δική τους χειρωνακτική εργασία.

Λόγω της παραγωγικότητας της γεωργίας, οι σκλάβοι έγιναν οικονομικά χρήσιμοι. Έπαψαν να αποτελούν βάρος, καθώς ο καθένας και η καθεμία εξ αυτών μπορούσαν να παράγουν ένα πλεόνασμα μεγαλύτερο από εκείνο που ήταν απαραίτητο για τη δική τους συντήρηση. Η παραπάνω συνθήκη, κατά τον Ένγκελς, εισήγαγε για πρώτη φορά την έννοια του στάτους στις εξισωτικές κοινωνίες των φυλών. Εκεί που στο παρελθόν οι άνδρες που αιχμαλωτίζονταν στον πόλεμο συχνά θανατώνονταν, δεδομένου ότι η συντήρησή τους ήταν ένα βάρος ή υιοθετούνταν, σε ορισμένες περιπτώσεις, από τη φυλή, τώρα ενσωματώνονται στην κοινωνία ως μη ανελεύθεροι άνθρωποι. Τώρα πλέον υπήρχαν στην κοινωνία άτομα που είχαν ένα πολύ διαφορετικό στάτους από τα άτομα που ήταν μέλη της φυλής.

Αυτή η ανάπτυξη της ανισότητας, όσον αφορά στο στάτους και την ιδιοκτησία, θα υπονόμει τελικά το σχετικά εξισωτικό σύστημα των φυλών, ανοίγοντας τον δρόμο για τον πολιτισμό και την ταξική κοινωνία. Στη θέση της δημοκρατικής διαβούλευσης των γενών, κάνει την εμφάνισή του το κράτος – αυτός ο διαιτητής ανάμεσα στα συμφέροντα των διαφορετικών τάξεων. Από τούδε και στο εξής, η νίκη για ένα μέρος της κοινωνίας σημαίνει αναγκαστικά την ήττα για ένα άλλο μέρος της κοινωνίας.¹⁵ Όπως η ανάπτυξη της ατομικής ιδιοκτησίας οδήγησε στην αναγκαιότητα του κράτους, μόνο με την

κατάργησή της ατομικής ιδιοκτησίας θα μπορέσει να καταργηθεί και το κράτος. Για τον Ένγκελς λοιπόν, η επιστροφή στον εξισωτισμό της φυλής υπό μια ανώτερη μορφή, λόγω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της εξατομίκευσης του ανθρώπου, θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με την έλευση του κομμουνισμού.

Ο Ένγκελς, στη συζήτησή του περί κρατών, ακολουθεί αρκετά πιστά το νήμα της επιχειρηματολογίας του Μόργκαν, παρά το γεγονός ότι παραλείπει αρκετές πληροφορίες για τις κοινωνίες των ιθαγενών της Αμερικής, εκτός από τους Ιροκουά, τους οποίους και θεωρεί τυπικό παράδειγμα κοινωνίας σε αυτό το στάδιο ανάπτυξης. Ωστόσο, ο σχετικός εξισωτισμός των Ιροκουά θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί με την αναφορά του Μόργκαν στους πιο ανεπτυγμένους και λιγότερο εξισωτικούς Αζτέκους, για παράδειγμα. Αυτό είναι κάτι που ο Ένγκελς δεν πράττει, δίνοντας έτσι την εντύπωση πως η ταξική σύγκρουση προέκυψε μάλλον ξαφνικά με την ανάπτυξη της ιδιοκτησίας, παρά σταδιακά, κάτι που, όπως θα δούμε παρακάτω, έτεινε να πιστευτεί περισσότερο ο Μαρξ.

Η φεμινιστική απάντηση στην Καταγωγή της οικογένειας

Η *Καταγωγή* γράφτηκε σε μια περίοδο, κατά την οποία τα ζητήματα του φεμινισμού άρχισαν να αποκτούν προεξέχουσα θέση στο σοσιαλιστικό κίνημα, με έναν τρόπο που δεν είχε συμβεί τα προηγούμενα χρόνια. Ουτοπικοί σοσιαλιστές όπως ο Henri de St. Simone και Charles Fourier αναμφίβολα πραγματεύτηκαν με μεγάλη λεπτομέρεια τη δεινή θέση της γυναίκας, χωρίς όμως να μπορέσουν να προτείνουν κάποια εφαρμόσιμη λύση. Παρόλα αυτά, σχεδόν καθ' όλη την εποχή εμπλοκής του Μαρξ και του Ένγκελς στο διεθνές σοσιαλιστικό κίνημα, ο σεξισμός ήταν ως επί το πλείστον μια συνήθης πρακτική, ιδιαίτερα μέσα στους κόλπους του γαλλικού κινήματος του Προυντόν. Μονάχα γύρω στη δεκαετία του 1880, το σοσιαλιστικό κίνημα επανήλθε σε αυτά τα θέματα με έναν τρόπο ουσιαστικό, με το έργο του Bebel, *Γυναίκες και σοσιαλισμός* (1879), το οποίο και γνώρισε πολλές εκδόσεις.

Παρά τη ρητορική στήριξη των γυναικών, τα γυναικεία ζητήματα θεωρούταν, στην πράξη, δευτερεύοντα. Για παράδειγμα, η Rosa Luxemburg σημειώνει πως, όταν ετέθη το ζήτημα του καθολικού δικαιώματος ψήφου [suffrage] για τους Βέλγους, το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα περιορίστηκε στο να απαιτήσει απλώς καθολικό δικαίωμα ψήφου μόνο για τους άνδρες.¹⁶ Το κόμμα έκρινε ότι δεν ήταν εφικτό να ζητήσει και τα δύο εκείνη τη στιγμή· έτσι, προτάθηκε ως καλύτερη εναλλακτική να επικεντρώσουν τις προσπάθειες τους πρώτα σε μια μερική αλλαγή, η οποία και θα μπορούσε να επιτευχθεί με μεγαλύτερη ευκολία, και να εργαστούν προς την κατεύθυνση των πιο ρηξικέλευθων αλλαγών σε έναν επόμενο χρόνο. Από την άλλη μεριά, σε διεθνές επίπεδο, η Δεύτερη Διεθνής το 1907 υιοθέτησε ψήφισμα που καλούσε όλα τα μέλη της να εργαστούν προς την κατεύθυνση της πολιτικής και νομικής ισότητας των φύλων.¹⁷

¹⁵ Ο.π., 96.

¹⁶ Rosa Luxemburg, «A Tactical Question», στο *The Rosa Luxemburg Reader*, επιμ. Peter Hudis και Kevin B. Anderson (New York: Monthly Review Press, 2004), 233–235.

¹⁷ Tristram Hunt, «Introduction», στο Engels, *Origin of the Family, Private Property and the State* (New York: Penguin Books, 2010), 22.

Αυτή η αμφιθυμία σχετικά με το «γυναικείο ζήτημα» σχετίζεται σε κάποιο βαθμό με το σχήμα του Ένγκελς για την καταπίεση των γυναικών. Ενώ θα ήταν σίγουρα υπεραπλούστευση να κατανοήσουμε τον Ένγκελς ως υποστηρικτή της θέσης ότι η είσοδος των γυναικών στο εργατικό δυναμικό θα οδηγούσε στην ισότητα τους με τους άνδρες – αντ' αυτού υποστήριξε ότι μόνο η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας θα πετύχαινε κάτι τέτοιο – η θέση του ως προς τη γυναικεία χειραφέτηση δεν αναπτύχθηκε επαρκώς, πράγμα που οδήγησε σε έναν εκχυδαϊσμό των θέσεων του στο πολιτικό πεδίο. Το παραπάνω αληθεύει όσον αφορά στη στρατηγική για τον τερματισμό της καταπίεσης των γυναικών. Ο ίδιος ο Ένγκελς ποτέ δεν δηλώνει με σαφήνεια τι έρχεται πρώτο, η πάλη για τη σύγκρουση των φύλων ή η πάλη για τη σύγκρουση των τάξεων. Αντίθετα, τα προσεγγίζει και τα δυο ως παράλληλα, αποφεύγοντας έτσι τα δύσκολα προβλήματα, τα οποία σχετίζονται με τις απαρχές και τις θεωρητικές σχέσεις που συνδέουν αυτές τις δυο φαινομενικά ξεχωριστές σφαίρες.¹⁸ Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα έχει σαφή διακυβεύματα ως προς τη στρατηγική που πρέπει να ακολουθηθεί.

Αν θεωρήσουμε ότι η καταπίεση των γυναικών προέκυψε από την εμφάνιση ατομικής ιδιοκτησίας – όπως διαδιδόταν στους οικονομιστικούς μαρξιστικούς κύκλους – τότε είναι φυσικό και επόμενο να δεχτούμε ότι μόλις εκλείψει η ατομική ιδιοκτησία, θα εξαφανιστεί και η γυναικεία καταπίεση. Συνεπώς, σύμφωνα με αυτή λογική, θα αρκούσε να αφοσιωθούμε στον πρωταρχικό στόχο της κατάργησης των καπιταλιστικών σχέσεων, και κάθε άλλο είδος καταπίεσης θα εξαλειφόταν. Αυτό θα καθιστούσε την ύπαρξη ενός ξεχωριστού γυναικείου κινήματος περιττή. Το παραπάνω αποτέλεσε μια βασική επιχειρηματολογία για την περιθωριοποίηση των γυναικείων τομέων στα σοσιαλιστικά κινήματα όλου του κόσμου.

Πέραν αυτού όμως, η σημασία της *Καταγωγής* επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι πολλές κοινωνίες που όδευαν προς τον σοσιαλισμό χρησιμοποίησαν, παρότι μερικές φορές κάπως χονδροειδώς, τα επιχειρήματα του Ένγκελς ως βάση για τη χάραξη της δικής τους πολιτικής γραμμής όσον αφορά στις γυναίκες και την οικογένεια, ενώ οι πολιτικές τους γραμμές άλλαζαν απότομα, κάθε φορά που οι παραδοσιακές πολιτικές φαινόταν να το απαιτούν. Η Maxine Molyneux υποστήριξε ότι η ανάλυση του Ένγκελς αποτέλεσε ένα προσχέδιο για τη χειραφέτηση των γυναικών στη Σοβιετική Ένωση, την Κίνα και σε ορισμένα αναπτυσσόμενα σοσιαλιστικά κράτη. Αυτή η διατύπωση περιέλαμβανε σχεδόν μια καθολική στήριξη της εισόδου των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, ως το πρώτο βήμα προς τη χειραφέτηση. Επιπλέον, σε ορισμένες περιπτώσεις, υπήρξαν κινήσεις προς την κοινωνικοποίηση της οικιακής εργασίας με στόχο την ανακούφιση της γυναίκας από τα βάρη που οφείλονταν στη διπλή εργάσιμη ημέρα – θα ήταν απαραίτητη κάποια μορφή κολεκτιβοποίησης της οικιακής εργασίας. Αυτό το εγχείρημα ποτέ δεν υλοποιήθηκε εξ' ολοκλήρου, καθώς αυτά τα πρωτο-σοσιαλιστικά κράτη δεν μπόρεσαν ποτέ να εξαλείψουν πλήρως την καπιταλιστική ιδιοκτησία και μετατράπηκαν σε κρατικό καπιταλισμό. Αυτή η υπό το κράτος ώθηση για υπεραξία και οικονομική ανάπτυξη υπαγόρευσε αναγκαστικά αντι-επαναστατικές πολιτικές, συμπεριλαμβανομένης και της

¹⁸ Vogel, *Marxism and the Oppression of Women*, 84.

επιστροφής σε πιο «παραδοσιακές οικογενειακές αξίες».¹⁹

Σε θεωρητικό επίπεδο, η Michèle Barrett υποστηρίζει ότι χρειάζεται να εξετάσουμε προσεκτικότερα την επιχειρηματολογία του Ένγκελς. Για παράδειγμα, η είσοδος των γυναικών στο εργατικό δυναμικό δεν κατήργησε την πατριαρχική οικογένεια ούτε τις καταπιεστικές της σχέσεις. Παρά τις διαβεβαιώσεις του Ένγκελς ότι η δίχως ιδιοκτησία προλεταριακή οικογένεια θα εξάλειφε την καταπιεστική μορφή της, κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Επειδή ο Ένγκελς είχε αφοσιωθεί τόσο βαθιά στη βιομηχανική εργασία, δεν μπόρεσε να αντιληφθεί ότι η καταπίεση των γυναικών δεν θα τελείωνε, ούτε ότι οι συνθήκες θα βελτιώνονταν αναγκαστικά για εκείνες, με την περεταίρω συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό, εξαιτίας του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας:

Ο Ένγκελς δεν ασχολήθηκε επαρκώς με τον όγκο της οικιακής εργασίας που επωμίζονται οι γυναίκες, ακόμα και όταν εργάζονται με πλήρη απασχόληση, ενώ σίγουρα δεν είδε πόσο μεγάλο ήταν και είναι το βάρος της οικογένειας και του νοικοκυριού για μια γυναίκα της εργατικής τάξης. Ως εκ τούτου, αγνόησε και τους παράγοντες που εξακολουθούσαν συμπίεζαν προς τα κάτω τους μισθούς των γυναικών και να τις υποχρεώνουν να εργάζονται σε δουλειές μερικής απασχόλησης και σε καθεστώς εργασιακής ανασφάλειας, ενώ δεν κατάφερε να εκτιμήσει σωστά τις εκτεταμένες επιπτώσεις των ιδεολογιών στο ζήτημα του ποια ήταν αρμόζουσα εργασία για τους άνδρες και ποια για τις γυναίκες.²⁰

Ως εκ τούτου, για την Barrett, εκείνο που υπονομεύει το έργο του Ένγκελς είναι η αδυναμία του να κατανοήσει τη σημασία και τα βάρη της οικιακής εργασίας, την οποία συνήθως αναλαμβάνουν οι γυναίκες.²¹

Η Lise Vogel θίγει ένα σχετικό θέμα. Επισημαίνει πως ο Ένγκελς δεν εμβαθύνει αρκετά όταν συζητά τα μέσα αναπαραγωγής των εργατών.²² Ο Ένγκελς ορθώς προχωράει στη διάκριση μεταξύ του τρόπου παραγωγής και του τρόπου αναπαραγωγής, όμως «απλά υιοθετεί, στα λογικά του συμπεράσματα, μια πολύ ξεπερασμένη διάκριση μεταξύ φυσικών και κοινωνικών φαινομένων».²³ Για τον Ένγκελς, οι σχέσεις παραγωγής μπορούν να αλλάξουν ριζικά σε αντίθεση με τις αναπαραγωγικές σχέσεις, οι οποίες αλλάζουν ελάχιστα διότι έχουν τις ρίζες τους σε αμετάβλητους βιολογικούς παράγοντες. Μόνο όταν η κοινωνία καταφέρει να ξεπεράσει αυτόν τον βιολογικό καταμερισμό εργασίας μέσα από τις νέες τεχνολογίες, θα μπορέσει να αλλάξει και η τύχη των γυναικών.

¹⁹ Για το επιχείρημα ότι τα κατά φαινόμενα σοσιαλιστικά κράτη, όπως η Σοβιετική Ένωση και η Κίνα, ήταν καπιταλιστικά κράτη και, επομένως, αντι-επαναστατικά, βλ. για παράδειγμα: Raya Dunayevskaya, *Marxism & Freedom: From 1776 until Today* (Amherst, NY: Humanity Books, 2000).

²⁰ Barrett, «Introduction», 25.

²¹ Ο.π., 29.

²² Vogel, *Marxism and the Oppression of Women*, 91.

²³ Ο.π.

Επομένως, ο κάπως ωμός υλισμός που χαρακτηρίζει τα γραπτά του Ένγκελς έχει ως αποτέλεσμα να παραλείπονται σημαντικές πτυχές της κοινωνικοποίησης, οι οποίες με την πάροδο του χρόνου άλλαξαν ουσιαστικά τις οικογενειακές και έμφυλες σχέσεις. Αυτό αποτελεί ένα σημαντικό ατόπημα στο έργο του.

Λόγω της αδυναμίας του Ένγκελς να θεωρητικοποιήσει επαρκώς την οικιακή σφαίρα, πολλές φεμινίστριες έχουν ενθέσει στην οικονομική θεωρία παραγωγής του Ένγκελς μια ριζοσπαστική φεμινιστική προσέγγιση της οικιακής σφαίρας, εστιάζοντας στην καταπίεση των γυναικών από τους άνδρες. Ενώ σε γενικές γραμμές συμφωνούν με τη μεθοδολογία του Μαρξ και την ανάλυσή του για την παραγωγή, οι θεωρητικοί των διπλών συστημάτων όπως η Zillah Eisenstein (1979), η Nancy Hartsock (1983) και η Heidi Hartmann (1997) συντάσσονται, σε μεγάλο βαθμό, με τη θέση των ριζοσπαστριών φεμινιστριών ότι «Η παραδοσιακή μαρξική θεωρία δεν μπορεί να αρθρώσει έναν λόγο για την προέλευση και τη δομή της καταπίεσης βάσει του βιολογικού φύλου, με τρόπο που να εξηγεί την παρουσία αυτής της καταπίεσης ως ενός γενικευμένου και θεμελιώδους στοιχείου των περισσότερων κοινωνιών».²⁴ Η απάντηση που έδωσαν οι περισσότερες σοσιαλίστριες φεμινίστριες ήταν να προτάξουν τη θεωρία των δυο διακριτών συστημάτων – το ένα περιέλαμβανε την οικονομική ανάλυση της κοινωνίας από τον Μαρξ και το άλλο βασιζόταν στις πατριαρχικές έμφυλες σχέσεις. Αυτές οι δύο κοινωνικές δομές είναι, σε μεγάλο βαθμό, ανεξάρτητες η μία από την άλλη. Η πατριαρχία αλληλοεπιδρά με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής με ποικίλους τρόπους, προκειμένου να «παραγάγει τα συγκεκριμένα φαινόμενα της γυναικείας καταπίεσης στην κοινωνία».²⁵ Ωστόσο, σύμφωνα με τον Young, με αυτού του είδους την προσέγγιση, είναι πολύ δύσκολο να θεωρητικοποιηθούν οι διατομές αυτών των ειδών καταπίεσης.

Παρά το γεγονός ότι πολλές φεμινίστριες της Δύσης μπορεί να θεώρησαν το έργο του Ένγκελς προβληματικό, θα πρέπει να του αναγνωρίσουμε ορισμένες αρετές ως αντιστάθμισμα. Πρώτον, το γεγονός ότι ο Ένγκελς αναγνώρισε μια σφαίρα αναπαραγωγής είναι ένα σπουδαίο θεωρητικό επίτευγμα, παρότι δεν εμβάθυνε σε αυτό στην ανάλυσή του. Τουλάχιστον, κάτι τέτοιο άνοιξε τον δρόμο στις φεμινίστριες να αναλάβουν ένα τέτοιο εγχείρημα και να το προσεγγίσουν με έναν υλιστικό τρόπο, όπως έκαναν άλλωστε και ορισμένες σοσιαλίστριες φεμινίστριες. Δεύτερον, η *Καταγωγή*, όπως υποστηρίζει η Rosalind Delmar (1976), «κατοχύρωσε τη γυναικεία καταπίεση ως ιστορικό παρά ως βιολογικό πρόβλημα, ένα πρόβλημα του οποίου η ανάλυση θα πρέπει να αποτελέσει μέλημα του ιστορικού υλισμού και η επίλυση του να απασχολήσει τις επαναστατικές πολιτικές».²⁶ Μπορεί ο Ένγκελς να μην προχώρησε πέρα από τον βιολογικό ντετερμινισμό, όμως εγκαίνιασε, αν μη τι άλλο, τη διαδικασία ιστορικοποίησης του κοινωνικού φύλου και της οικογένειας, καθώς κατέδειξε τη σημασία των κοινωνικών σχέσεων στην κατανόηση των φύλων.

²⁴ Iris Young, «Socialist Feminism and the Limits of Dual Systems Theory», *Socialist Review* 10, τχ. 2–3 (Μάρτιος–Ιούνιος 1980): 171.

²⁵ Ό.π., 170.

²⁶ Rosalind Delmar, «Looking Again at Engels's *Origins of the family, private property and the State*», στο *The Rights and Wrongs of Women*, επιμ. Juliet Mitchell και Ann Oakley (New York: Penguin, 1976), 287.

Τέλος, «συνδιαλέγεται με τη δική μας σύγχρονη αναβιωμένη διαμάχη σχετικά με το τί κατανοούμε με τον όρο «οικογένεια» και πώς αυτός σχετίζεται με την κατανόηση της σεξουαλικότητας και του φύλου σε ένα ευρύτερο πλαίσιο».²⁷ Κατά συνέπεια, το έργο του Ένγκελς αποτέλεσε το εφαλτήριο, ώστε να ξεκινήσει η συζήτηση περί φύλου και σεξουαλικότητας στη βάση μιας μαρξιστικής ανάλυσης.

Παρά το γεγονός ότι η θεωρία του Ένγκελς για το φύλο [gender], την οικογένεια και το κράτος γνωρίζει μεγαλύτερη απήχηση από εκείνη του Μαρξ, η αποτυχία της να συμπεριλάβει τη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα παραγωγής οδηγεί σε θεωρητικά αδιέξοδα. Ο εκλεκτικισμός των διπλών συστημάτων οδήγησε σε δυο ξεχωριστές σφαίρες, οι οποίες βασίζονται σε δύο ξεχωριστές θεωρητικές σκοπιές. Καθώς όμως οι συνδέσεις μεταξύ αυτών των δύο σφαιρών είναι λιγοστές, μια εκ των δύο θα πρέπει τελικά να προκριθεί, σε θεωρητικό επίπεδο, έναντι της άλλης. Θα υποστηρίξω ότι ο Μαρξ στα *Εθνολογικά Σημειωματάρια* του παρουσιάζει μια πολύ περισσότερο διαλεκτική δομή κοινωνικής αλλαγής στο δημόσιο και ιδιωτικό πεδίο, παρέχοντας έτσι ένα καλύτερο μοντέλο για να κατανοήσουμε τις έμφυλες σχέσεις και την οικογένεια.

Διαχωρίζοντας τον Μαρξ από τον Ένγκελς

Ενώ κατά γενική ομολογία θεωρείται ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς είχαν παρόμοιες απόψεις για το φύλο, την οικογένεια αλλά και για το έργο του Μόργκαν – και σίγουρα ο ίδιος ο Ένγκελς έκανε δημοφιλή τη συγκεκριμένη άποψη –, κάτι τέτοιο δεν ευσταθεί απόλυτα. Πρώτα απ' όλα, δεν είναι βέβαιο ότι ο Μαρξ ήθελε απλώς να συστήσει το έργο του Μόργκαν στο γερμανικό κοινό. Απεναντίας, το έργο του Μόργκαν αποτέλεσε μονάχα μία πηγή από έναν μεγάλο αριθμό πηγών, τις οποίες άντλησε από την εθνολογία κατά τη δεκαετία του 1880, προς το τέλος της ζωής του. Στις πηγές του συγκαταλέγονταν έργα των John Budd Phear, Henry Sumner Maine, John Lubbock, Ludwig Lange, και Maxim Kovalevsky.²⁸ Σίγουρα, οι σημειώσεις του για τον Μόργκαν καταλάμβαναν ένα σχετικά μεγαλύτερο κομμάτι στις σημειώσεις συγκριτικά με τις άλλες πηγές, καθώς ήταν 90 σελίδες στο σύνολό τους, όμως το γεγονός ότι δούλεψε με μια πληθώρα πηγών, μαζί με μια σειρά άλλων παραγόντων, οδήγησαν ορισμένους/ες στο συμπέρασμα ότι ο Μαρξ καταπιάστηκε με ένα τελείως διαφορετικό ερευνητικό πρότζεκτ. Ο Krader υποστήριξε ότι αυτές οι σημειώσεις, πέρα από το να προσφέρουν μια ευνοϊκή κριτική στον Μόργκαν, έδωσαν στον Μαρξ μια μοναδική προοπτική ματιά του πώς θα έμοιαζε δυνητικά μια μη εκμεταλλευτική κοινωνία. Οι Kevin B. Anderson και David Norman Smith υποστήριξαν δε ότι ο Μαρξ προσπαθούσε να διευρύνει τις γνώσεις του πάνω στις προ-καπιταλιστικές κοινωνίες τόσο για να διερευνήσει τις επαναστατικές τους δυναμικές όσο και για να ωφελήσει την εργασία του πάνω στους ανολοκλήρωτους τόμους του *Κεφαλαίου*.

²⁷ Barrett, «Introduction», 29.

²⁸ Βλ. Krader, «Introduction».

Η διαφορά μεταξύ τους, όμως, δεν ήταν μόνο ποσοτικού περιεχομένου. Ενώ ο Ένγκελς εστίασε αποκλειστικά στην εμφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας ως την απαρχή της ταξικής σύγκρουσης και της «κοσμοϊστορικής ήττας του γυναικείου φύλου», ο Μαρξ στα *Εθνολογικά Σημειωματάριά* του ανέπτυξε μια πολύ πιο επεξεργασμένη θεώρηση αυτών των πρώιμων κοινωνιών. Αντί μιας μονοαιτιακής, μονογραμμικής θεώρησης της εξέλιξης προς την ταξική κοινωνία, ο Μαρξ διέκρινε, πολύ νωρίτερα από τον Ένγκελς, τις αντιφάσεις εντός των κοινοτικών κοινωνιών: «Ο Μαρξ υπέδειξε πως σπέρματα της καταπίεσης γενικότερα και της καταπίεσης των γυναικών ειδικότερα ανέκυψαν εντός του πρώιμου κομμουνισμού».²⁹ Αντίθετα, ο Ένγκελς φαίνεται μερικές φορές να υποπίπτει στο σφάλμα του να κατακρίνει την ατομική ιδιοκτησία παρά τις ταξικές σχέσεις.³⁰ Τα πιο οικονομιστικά στοιχεία του έργου του Ένγκελς δεν φαίνεται να εμφανίζονται στις σημειώσεις του Μαρξ· αντ' αυτών, υπαγορεύεται, έστω και εμμέσως, ένα περισσότερο σχεσιακό και διαλεκτικό μοντέλο.³¹ Ωστόσο, είναι δύσκολο να γίνει οποιαδήποτε εκτίμηση, καθώς πρόκειται απλώς για σημειώσεις του Μαρξ, ούτε καν για προσχέδιο του τι σκόπευε να γράψει.

Ένα σημαντικό σημείο διαφοροποίησης μεταξύ των δύο άπτεται της υποκειμενικότητας της γυναίκας. Για τον Μαρξ, ακόμα και μετά την πτώση των μητρογραμμικών κοινωνιών, οι γυναίκες δεν ήταν παθητικά θύματα και καταδικασμένες να υποτάσσονται ολοκληρωτικά στη βούληση του άνδρα, περιμένοντας την κοινωνία να προοδεύσει αρκετά ώστε να τις απελευθερώσει. Τούτου λεχθέντος, ο Μαρξ κατάλαβε πως οι γυναίκες στερούνταν του πλήρους ελέγχου της ζωής τους. Πράγματι, ο Μαρξ σημείωνε συχνά πως ενώ η θέση της γυναίκας στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες ήταν ενίοτε προτιμότερη από εκείνη των γυναικών στη σύγχρονή του Ευρώπη, οι στόχοι θα πρέπει να είναι μεγαλύτεροι από αυτά τα περιορισμένα δικαιώματα.³² Η ανάλυση του Μαρξ για τη θέση της γυναίκας σε εκείνες τις κοινωνίες έχει θεμελιώδη σημασία, τόσο για την κατανόηση της ιστορίας των γυναικών όσο και για τις προσπάθειες να ξεπεραστεί η σημερινή έμφυλη αντεπανάσταση, η οποία απειλεί τις γυναίκες, ή τουλάχιστον ορισμένες από αυτές, με εξοστρακισμό από τους πλείστους χώρους στους οποίους έχουν εισχωρήσει.

Αυτή η διαφορά ανάμεσα στη θεώρηση του Μαρξ και εκείνη του Ένγκελς είναι εξαιρετικά κομβικής σημασίας για τις σοσιαλιστικές πολιτικές, δεδομένου ότι η φωνή του Ένγκελς είναι εκείνη που τελικά κυριάρχησε στον μαρξισμό, όσον αφορά στις διασταυρούμενες μορφές καταπίεσης της τάξης και του φύλου. Πολλές φεμινίστριες άσκησαν, δικαίως, κριτική στον οικονομικό ντετερμινισμό της *Καταγωγής της οικογένειας* του Ένγκελς, επειδή αφήνει τις γυναίκες αναγκαστικά σε καθεστώς καταπίεσης, ακόμα και μετά την ανατροπή του καπιταλισμού. Από την άλλη μεριά, ο ίδιος ο Ένγκελς δηλώνει

²⁹ Dunayevskaya, *Women's Liberation*, 180.

³⁰ Vogel, *Marxism and the Oppression of Women*, 87.

³¹ Βλ. Για παράδειγμα: Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies* (Chicago: University of Chicago Press, 2010)· Heather A. Brown, *Marx on Gender and the Family: A Critical Study* (Chicago: Haymarket Books, 2013).

³² Dunayevskaya, *Luxemburg*, 184–186.

με σαφήνεια πως μονάχα η παρουσία των γυναικών στη δημόσια σφαίρα μέσω της ένταξής τους στη μισθωτή εργασία και η κατάργηση της αστικής οικογένειας, δεν θα αρκούσαν για τη χειραφέτησή τους. «Είναι ξεκάθαρο πως η βασική και πρώτη προϋπόθεση για την απελευθέρωση της γυναίκας-συζύγου είναι η συνεπαγόμενη απαίτηση να καταργηθεί το βασικό χαρακτηριστικό της μονογαμικής οικογένειας ως οικονομικής μονάδας της κοινωνίας».³³ Από την άλλη μεριά βέβαια, δεν υπάρχει κάποιος συγκεκριμένος μηχανισμός στο πλαίσιο της θεωρίας του, ο οποίος να μπορεί να εξηγήσει την κοινωνική αλλαγή, εκτός από την κατάργηση της οικογένειας, η οποία ακολουθεί την εξάλειψη του καπιταλισμού. Για τον Ένγκελς η κατάργηση της οικογένειας θα οδηγήσει τελικά τη γυναικεία καταπίεση στη λήξη της, όμως ο ίδιος δεν προσφέρει κάποια συγκεκριμένη θεωρία ως προς το πώς κάτι τέτοιο θα μπορούσε να γίνει εφικτό. Φαίνεται να υποστηρίζει ότι επειδή η ατομική ιδιοκτησία και η πατριαρχία γεννιούνται μαζί, αυτό σημαίνει πως θα τελειώσουν και μαζί. Και οι δύο θεσμοί, όμως, έχουν αποδειχθεί ιδιαίτερα ανθεκτικοί, με την πατριαρχία, μάλιστα, να μπορεί να υπάρξει στην πραγματικότητα και χωρίς την ύπαρξη καπιταλιστικών σχέσεων.

Η Dunayevskaya προχώρησε σε μια ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ Μαρξ και Ένγκελς όσον αφορά στις θέσεις τους σχετικά με τη γυναικεία καταπίεση. Από αυτή την άποψη, το πιο σημαντικό στοιχείο για τη Dunayevskaya είναι η πολυγραμμική θεωρία του Μαρξ για τη γυναικεία καταπίεση, που έρχεται σε αντίθεση με το μονογραμμικό, μονοαιτιακό σχήμα του Ένγκελς στην *Καταγωγή της οικογένειας*. Για τον Μαρξ, οι απαρχές της γυναικείας καταπίεσης ήταν πολύ πιο πολύπλοκες και εντοπίζονται πολύ νωρίτερα από την «κοσμοϊστορική ήττα», την οποία ο Ένγκελς τοποθέτησε μαζί με την αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας.³⁴ Όπως γράφει η Dunayevskaya: «ο Μαρξ δεν συνήγαγε την ύπαρξη ενός τέτοιου αγεφύρωτου χάσματος μεταξύ πρωτόγονων και πολιτισμένων, όπως έκανε ο Ένγκελς... Το κομβικό σημείο για εκείνον ήταν ότι όλα 'εξαρτώνται από το ιστορικό περιβάλλον μέσα στο οποίο συμβαίνουν'».³⁵ Σε αντίθεση με τη σχετικά άκριτη ματιά του Ένγκελς προς τις πρώιμες κοινωνίες και τον τρόπο που μεταχειρίζονταν τις γυναίκες, ο Μαρξ διέκρινε την ανάγκη να εμβαθύνει περαιτέρω, πέρα από αυτή την αίσθηση ελευθερίας που εξακολουθεί να είναι περιορισμένη.³⁶

Ένα κεντρικό σημείο, στο οποίο εστιάζει η Dunayevskaya, είναι ο βαθμός στον οποίο ο Μαρξ σκιαγραφεί μια διαλεκτική πορεία για την ανάπτυξη μέσα στην οικογένεια, μια ανάπτυξη που περιλαμβάνει σημαντικές ενδείξεις γυναικείας υποκειμενικότητας, ακόμα και στις πιο περιορισμένες συνθήκες. Ο Μαρξ, στις σημειώσεις του, σχολιάζει επανειλημμένα τη θέση της γυναίκας προ της αποικιακής εμπειρίας και κατόπιν αυτής:

³³ Engels, *Origin*, 105.

³⁴ Dunayevskaya, *Luxemburg*, 180–181.

³⁵ Ο.π., 185.

³⁶ Ο.π., 184.

Αυτό που ήταν κρίσιμο για τον Μαρξ διαπιστώνοντας την ελευθερία που έχαιραν οι γυναίκες των Ιροκουά, ήταν να καταδείξει πόσο μεγάλη ελευθερία είχαν οι γυναίκες πριν ο αμερικανικός πολιτισμός αφανίσει τους Ινδιάνους. Κατ' αρχάς, ήταν πράγματι αλήθεια ότι, σε όλο τον κόσμο, τα 'πολιτισμένα' έθνη αφαίρεσαν την ελευθερία των γυναικών, όπως συνέβη και όταν ο βρετανικός ιμπεριαλισμός στέρησε πολλές από τις ελευθερίες που απολάμβαναν οι Ιρλανδές γυναίκες, μόλις κατέλαβε την Ιρλανδία. Η απέχθεια του Μαρξ για τον καπιταλισμό έγινε ακόμα εντονότερη όσο μελετούσε τις προ-καπιταλιστικές κοινωνίες.³⁷

Επομένως, δεν ήταν η «προοδευτική» Δύση που έδειχνε στον υπόλοιπο κόσμο το μέλλον. Αντίθετα, ήταν η ίδια η Δύση που αφαιρούσε τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των γυναικών που ζούσαν σε εκείνες τις υποτιθέμενες πρωτόγονες κοινωνίες. Η θέση της γυναίκας στην εκάστοτε κοινωνία διέφερε ανάλογα με τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούσαν σε κάθε περίπτωση, και αυτό όχι λόγω κάποιου αφηρημένου σχηματισμού του τρόπου παραγωγής και των οικογενειακών υπερδομών, παρά το γεγονός ότι αυτά τα τελευταία επηρέαζαν τις διαθέσιμες επιλογές. Και όπως σημειώνει δηκτικά ο Μαρξ, όταν συζητάει το πώς οι αρχηγοί των πρώιμων κοινωνιών διαχειρίστηκαν την αλλαγή από το μητρικό στο πατρικό δίκαιο: «Εγγενής περιπτωσιολογία! Το να αλλάξεις τα πράγματα, αλλάζοντας το όνομά τους! Και να βρίσκεις παραθυράκια για να παραβιάζεις την παράδοση ενώ παράλληλα να τη διατηρείς, όποτε το άμεσο συμφέρον προσφέρει επαρκή κίνητρα».³⁸ Η παράδοση έπρεπε να δημιουργηθεί για να εξυπηρετηθεί μια νέα πρακτική, η οποία ευνοούσε τα συμφέροντα των λίγων εις βάρος των υπολοίπων.

Ο Μαρξ όμως, δεν αρκέστηκε να επισημάνει μόνο την κατά καιρούς καλύτερη θέση των γυναικών στις προ-καπιταλιστικές κοινωνίες. Παρά το ότι η θέση τους ίσως και να ήταν καλύτερη από εκείνη των σύγχρονών του γυναικών, της βικτωριανής περιόδου, απείχε πολύ από το ιδανικό, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες:

Ο Μαρξ απέδειξε ότι, πολύ πριν τη διάλυση της πρωτόγονης κοινότητας, ανέκυψε το ζήτημα των ιεραρχιών μέσα στην εξισωτική κοινότητα. Αυτή ήταν η αρχή μιας μεταμόρφωσης προς το αντίθετο – από τα γένη στις κάστες. Δηλαδή, στο πλαίσιο της εξισωτικής κοινοτικής μορφής αναδύθηκαν τα στοιχεία του αντίθετού τους – κάστα, αριστοκρατία και διαφορετικά υλικά συμφέροντα. Επιπλέον, δεν επρόκειτο για διαδοχικά στάδια, αλλά για στοιχεία που συν-εκτείνονταν εντός της κοινοτικής μορφής.³⁹

Σε αντίθεση με τον Ένγκελς, ο Μαρξ έδειξε πως η θέση των γυναικών στην αυγή της ταξικής κοινωνίας δεν οφειλόταν σε κάποια ουσιοκρατική βιολογική ανάγκη των γυναικών για προστασία, ούτε βασιζόταν σε κάποια προτίμηση για τη μονογαμία.⁴⁰ τουναντίον,

³⁷ Raya Dunayevskaya, *Women's Liberation*, 201.

³⁸ Karl Marx, *The Ethnological Notebooks*, 181.

³⁹ Ibid., 181.

⁴⁰ Engels, *Origin*, 83.

βασιζόταν σε έναν πραγματικό κοινωνικό αγώνα με προεκτάσεις πολύ μεγαλύτερες από το ζήτημα του φύλου. Όπως υποστήριξαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς στη *Γερμανική Ιδεολογία*, η δουλεία ήταν «υπολανθάνουσα μέσα στην οικογένεια».⁴¹ Ήδη καθώς η οικογένεια άρχισε να κλίνει περισσότερο προς τη μείωση των διαθέσιμων για γάμο συντρόφων, οι άνδρες άρχισαν να αγοράζουν και να αιχμαλωτίζουν γυναίκες από άλλες φυλές. Αυτές οι γυναίκες ήταν ξένες και δεν χρειαζόταν να ενσωματωθούν πλήρως στη φυλή, αποκτώντας ίδια δικαιώματα. Αυτό άνοιξε τον δρόμο ώστε να ενταχθούν άτομα στη φυλή υπό όρους λιγότερο ισότιμους, οδηγώντας τελικά στην παγίωση της ιεραρχίας στο πλαίσιο μιας ομάδας που άλλοτε ήταν εξισωτική.⁴² Έτσι, η θέση των γυναικών συνυφάνθηκε με την ιεραρχική δομή της τάξης μέσα στις φυλές και τελικά με το κράτος, το οποίο άρχισε να αποκτά δύναμη επί των φυλών και να καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της εξουσίας που κατείχαν οι πρεσβύτεροι. Ωστόσο, η θέση τους διέφερε ανάλογα με την ιεραρχική βαθμίδα που κατείχαν και με τις διαθέσιμες κοινωνικές δυνάμεις που υφίσταντο εκείνη την εποχή.

Σε αυτά τα σημειωματάρια, ο Μαρξ επισημαίνει επίμονα τη συνεχόμενη σύγκρουση μέσα στην οικογένεια, αντί να επισημαίνει τη μακροπρόθεσμη ήττα των γυναικών:

Το ζητούμενο είναι, ανά πάσα στιγμή, να τονίζουμε τη διαφοροποίηση μέσα στην οικογένεια, τόσο όταν αποτελεί μέρος ενός γένους όσο και όταν εξελίσσεται από το γένος και μετασχηματίζεται σε μια διαφορετική κοινωνική δομή· και σε αυτό το σημείο, ο Μαρξ διαφοροποιεί, και πάλι, την οικογένεια μιας κοινωνίας που έχει ήδη ένα κράτος από την οικογένεια που υπάρχει προτού αναδυθεί το κράτος. Το ζητούμενο, ανά πάσα στιγμή, είναι να διατηρούμε μια κριτική στάση τόσο απέναντι στον βιολογισμό όσο και απέναντι στον άκριτο εξελικτικισμό.⁴³

Αυτή η διαφορά έχει σημασία όχι μόνο για την κατανόηση της ιστορίας των προ-καπιταλιστικών κοινωνιών· αντίθετα, υπογραμμίζει την ιδέα ότι οι γυναίκες ανέκαθεν ήταν πραγματικά και εν δυνάμει υποκείμενα, τα οποία συχνά διαγράφονται από εκείνους που γράφουν την ιστορία. Εάν οι γυναίκες ανέκαθεν είχαν ρόλο στην ιστορία, τότε δεν υπάρχει λόγος να περιμένουμε μετά την επανάσταση για να απαιτήσουμε ισότητα με τους άνδρες.

Στην πραγματικότητα, καθώς ο Μαρξ συζητά τον ρόλο των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, δεν δίνει απλώς έμφαση στην καταπίεσή τους: «Η κατάσταση των *γυναικών θεών του Ολύμπου* δηλώνει νοσταλγία για την πρότερη, πιο ελεύθερη και επιδραστική θέση που κατείχαν κάποτε οι γυναίκες. Η Ήρα που διψούσε για εξουσία, η θεά της σοφίας που ξεπήδησε μέσα από το κεφάλι του Δία κ.τ.λ.»⁴⁴ Ακόμα και όταν οι γυναίκες αντιμετώπιζαν την πιο σκληρή καταπίεση, ακόμα και τότε ο Μαρξ διέκρινε μια λαχτάρα για ένα καλύτερο μέλλον, έστω και αν ήταν μόνο μια αναπαράσταση της φαντασίας.

⁴¹ Karl Marx, και Friedrich Engels, *The German Ideology* (Amherst, NY: Prometheus Books, 1998).

⁴² Για μια λεπτομερέστερη συζήτηση επί του συγκεκριμένου θέματος, βλ.: Brown, *Marx on Gender and the Family*.

⁴³ Dunayevskaya, *Luxemburg*, 184.

⁴⁴ Marx, *The Ethnological Notebooks*, 121.

Το πιο σημαντικό για το σήμερα είναι ότι αυτές οι μελέτες βοήθησαν τον Μαρξ να δημιουργήσει μια θετική άποψη για το πώς θα μπορούσε να είναι το μέλλον, βασιζόμενος στην κριτική ανάλυση του παρελθόντος: «Ο Μαρξ οραματίστηκε έναν εντελώς νέο άνδρα, μια εντελώς νέα γυναίκα, μια εντελώς νέα μορφή ζωής (και σε καμία περίπτωση μόνο για γάμο), με μια φράση, οραματίστηκε μια εντελώς νέα κοινωνία».⁴⁵

Συμπεράσματα

Παρά την ταχύτητα με την οποία γράφτηκε αλλά και την ύπαρξη ορισμένων μεθοδολογικών λαθών και προβλημάτων σε σχέση με τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν, η *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* του Ένγκελς παραμένει ένα σημαντικό έργο για τη μαρξιστική θεωρία. Είχε ιστορικά πολύ μεγάλο αντίκτυπο στο σοσιαλιστικό κίνημα, αποτελώντας μια από τις πλέον πολυδιαβασμένες και χρησιμοποιημένες πηγές της μαρξιστικής σκέψης που σχετίζεται με τη γυναικεία καταπίεση. Τα επιχειρήματα του Ένγκελς αξιοποιήθηκαν για τη χάραξη πολιτικών σε ό,τι αφορά τις γυναίκες στα νεοφυή σοσιαλιστικά κράτη. Επίσης, το συγκεκριμένο έργο προσέλκυσε την προσοχή φεμινιστριών από όλο τον κόσμο σε μια προσπάθεια να κατανοήσουν τις απαρχές και τη διαίωνιση της γυναικείας καταπίεσης. Παραμένει ένα απολύτως απαραίτητο ανάγνωσμα για εκείνους/ες που ενδιαφέρονται να κατανοήσουν την προέλευση του κράτους, της ιδιοκτησίας και της έμφυλης καταπίεσης υπό μια υλιστική προοπτική.

Παρά τη σημασία του έργου του Ένγκελς, υποστηρίζω ότι η θέση του Μαρξ είναι πιο χρήσιμη για την κατανόηση των διατομών μεταξύ φύλου και τάξης σήμερα. Ίσως η πιο σημαντική διαφορά που προκύπτει συγκρίνοντας τις θέσεις του Μαρξ και του Ένγκελς, είναι ότι ο δεύτερος χρησιμοποιεί περισσότερο ντετερμινιστικά επιχειρήματα. Ενώ ο Μαρξ συχνά δίνει έμφαση στον ενδεχομενικό χαρακτήρα ορισμένων εξελίξεων και επισημαίνει τη δυνατότητα της ανθρώπινης δραστηριότητας – πέρα από τις οικονομικές και τεχνολογικές δυνάμεις – να αλλάζει τις κοινωνικές συνθήκες, ο Ένγκελς εστιάζει πρωτίστως στις οικονομικές και τεχνολογικές δυνάμεις, προκειμένου να εξηγήσει τις πιθανότητες αλλαγής. Έτσι, η προσέγγιση του Ένγκελς παραμένει εντός ενός ντετερμινιστικού και μονογραμμικού πλαισίου, ενώ η προσέγγιση του Μαρξ αφήνει περιθώριο σε ένα μεγαλύτερο φάσμα εκβάσεων και σε ένα πολύ μεγαλύτερο βαθμό ανθρώπινης δραστηριότητας, ειδικά για τις γυναίκες. Εδώ, το φύλο και οι οικογενειακές σχέσεις όντως αλληλεπιδρούν με τους οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες για να δημιουργήσουν, εξίσου, εν δυνάμει καταπιεστικές σχέσεις αλλά και να ανοίξουν δρόμους για προοδευτική αλλαγή. Θα πρέπει να συντονιστούμε με τις συνθήκες αν θέλουμε να χαράξουμε μια επιτυχημένη στρατηγική για αλλαγή.

⁴⁵ Dunayevskaya, *Luxemburg*, 186.

Βιβλιογραφία

- Anderson, Kevin B. *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies*. Chicago: University of Chicago Press, 2010.
- Barrett, Michèle. «Introduction». Στο Friedrich Engels, *Origin of the Family, Private Property and the State*. New York: Penguin Books, 1986.
- Bebel, August. *Woman and Socialism*. New York: Socialist Literature Co., 1910.
- Brown, Heather A. *Marx on Gender and the Family: A Critical Study*. Chicago: Haymarket Books, 2013.
- Delmar, Rosalind. «Looking Again at Engels's *Origins of the Family, Private Property and the State*». Στο *The Rights and Wrongs of Women*, επιμ. Juliet Mitchell και Ann Oakley. New York: Penguin, 1976.
- Dunayevskaya, Raya. *Women's Liberation and the Dialectics of Revolution: Reaching for the Future*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1985.
- Dunayevskaya, Raya. *Rosa Luxemburg, Women's Liberation, και Marx's Philosophy of Revolution*. Chicago: University of Illinois Press, 1991.
- Dunayevskaya, Raya. *Marxism & Freedom: From 1776 until Today*. New York: Humanity Books, 2000.
- Engels, Friedrich. *Origin of the Family, Private Property and the State*. New York: Penguin Books, 1986.
- Eisenstein, Zillah, επιμ. *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*. New York: Monthly Review Press, 1979.
- Fluehr-Lobban, Carolyn et al. «A Marxist Reappraisal of the Matriarchate». Στο *Current Anthropology* 20, τχ. 2 (1979): 341–359.
- Gould, Carol C. «Engels's Origins: A Feminist Critique». Στο *Engels After Marx*, επιμ. Manfred B. Steger και Terrell Carver. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 1999.
- Hartmann, Heidi. «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union». Στο *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, επιμ. Linda Nicholson. New York: Routledge, 1997.
- Hartsock, Nancy. *Money, Sex, and Power: Toward A Feminist Historical Materialism*. New York: Longman, 1983.
- Hunt, Tristram. «Introduction». Στο *Origin of the Family, Private Property and the State*. Penguin Books, 2010.
- Krader, Lawrence. «Introduction to *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*». Assen: Van Gorcum, 1972.
- Leacock, Eleanor et al. «Women's Status in Egalitarian Society: Implications for Social Evolution». *Current Anthropology* 19, τχ. 2 (1978): 247–275.
- Lenin, Vladimir. «The State». Στο *Lenin Collected Works*, Τόμος 29, επιμ. George Hanna. Moscow: Publishers' Press, 1965.
- Luxemburg, Rosa. «A Tactical Question», στο *The Rosa Luxemburg Reader*, επιμ. Peter Hudis και Kevin B. Anderson, 233–235. New York: Monthly Review Press, 2004.
- Marx, Karl. *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*, επιμ. Lawrence Krader. Assen: Van Gorcum, 1972.
- Molyeux, Maxine. «Socialist Societies Old and New: Progress Towards Women's Emancipation?». *Feminist Review* 8 (1981): 1–34.
- Morgan, Lewis H. *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery Through Barbarism to Civilization*. Chicago: Charles H. Kerr & Company, 1877.
- Reed, Evelyn. «Introduction». Στο Friedrich Engels, *Origin of the Family, Private Property and the State*. New York: Pathfinder Books, 1998.
- Vogel, Lise. *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1983.
- Young, Iris. «Socialist Feminism and the Limits of Dual Systems Theory». *Socialist Review* 10, τχ. 2–3 (Μάρτιος-Ιούνιος 1980).

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπυκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε *crisis* (λατ., αγγλ. & ισπ.), *crise* (γαλλ.) και *crisi* (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (*iudicium*, *judgement*, *jugement*, *juicio*, *giudizio* για την «κρίση» και *crisis*, *crise*, *crisi* για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπυκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδαιοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...